

63.3(Укр)61

187

**Петро Брицький
Євгенія Юрійчук**

*Жертва української революції:
трагічна доля
полковника П.Болбочана*

П.П. Брицький, Є.П. Юрійчук

**Жертва української революції:
трагічна доля полковника П.Болбочана**

НБ ПНУС

785207

**Чернівці
2005**

63.3(4Укр)61

ББК: 63.3 (4УКР) "19"

Б 87, Ю 71

УДК 94 (477) (092) : 32

Брицький П.П., Юрійчук Є.П.

Б 87

Ю 71

Жертва української революції: трагічна доля полковника П.Болбочана. — Чернівці: Знання, 2005. — с.

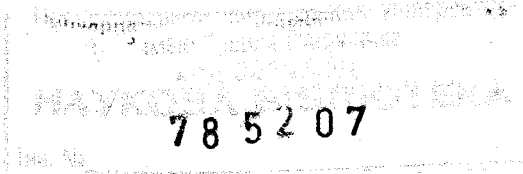
ISBN 966-568-700-X

Рецензент: доктор історичних наук, професор **О. В. Добржанський**.

У праці висвітлюється участь бессарабця, полковника Петра Болбочана у боротьбі за українську державність, його роль у захисті незалежності України в буремні роки української національно-демократичної революції на посаді командира військових частин і з'єднань, а також командувача військами Лівобережної України з кінця 1917 до початку 1919 року, та про його трагічну долю.

Для студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться політичною історією України.

Автори висловлюють щире подяку за фінансову і моральну підтримку у виданні цієї книги голові Чернівецької обласної організації товариства "Знання" доцентові Ярославу Степановичу Курку.

ISBN 966-568-700-X

© П.П. Брицький, 2005

© Є.П. Юрійчук, 2005

Полковник Петро Болбочан у боротьбі за українську державність

У представленому читачу дослідженні висвітлюється участь бесарабця, полковника Петра Болбочана у боротьбі за українську державність, його роль у захисті незалежності України в буремні роки української національно-демократичної революції на посаді командира військових частин і з'єднань, а також командувача військами Лівобережної України з кінця 1917 до початку 1919 року.

Упродовж багатьох десятиліть в період існування СРСР, а після 1991 р. і в незалежній Україні особа полковника П.Болбочана в історичній і публіцистичній літературі висвітлювалась однозначно негативно. Його показували як злочинця, підлого мерзотника, анархіста, державного зрадника, злого генія української революції.

Дивно, що започаткував цей процес не ворог української державності, а її активний діяч, голова Генерального Секретаріату Центральної Ради, а згодом голова Директорії УНР Володимир Винниченко. Його негативна оцінка П.Болбочана потім “кочувала” з книги в книгу, із статті в статтю інших авторів, які цитували Винниченка. Насправді жодне із звинувачень полковника П.Болбочана не підтверджено ні фактами, ні документами.

Прикро, що й у теперішній час окремі знані історики із солідним ім'ям, повторюють оцінку В.Винниченка особи П.Болбочана, не заглянувши в матеріали та документи періоду української революції, які стосуються цієї проблеми.

Автори представленої праці на основі зібраних чисельних матеріалів і документів, спогадів державних діячів і політиків періоду української революції, очевидців тих подій, які працювали з П.Болбочаном, військових діячів, його соратників і однополчан, старшин армії УНР, керівника служби безпеки Головного Отамана, а також командувача військами радянської Росії, які вели війну проти УНР, спростовують безпідставні, не підкріплені жодними документами, звинувачення полковника П.Болбочана. За допомогою великої кількості матеріалів аргументовано доводять те, що П.Болбочан при всіх вадах його характеру (запальності, прямолінійності та ін.) був чесним, активним борцем за українську державу без усяких “змів”. Він боровся як

проти більшовизму, так і проти білогвардійців. Чисельні свідчення як його прихильників, так і противників підтверджують, що він був позапартійним, талановитим військовим фахівцем, організатором дисциплінованих військових частин, бойовим командиром.

Він став жертвою партійно-політичних інтриг тодішніх керівників української держави, а також заздрісників окремих амбіційних військових, яким не подобалась його вимогливість і строгість.

85 років тому, в червні 1919 р. через необґрунтовані звинувачення влада українських “соціалістів” присудила його до розстрілу. Факти зібраних свідчень тогочасних дійових осіб і документів доводять безпідставність суворого вироку полковнику Петру Болбочану.

1. Стереотип негативного політичного образу Петра Болбочана

Висвітлення історії української державності 1917-1920 рр. безпосередніми учасниками тогочасних подій має доволі суб’єктивний та суперечливий характер. Зумовлено це як політичними поглядами самих авторів, так і тим, яку з політичних груп вони підтримували в той чи інший період. Сталося так, що діяльність одних осіб отримала занадто схвальні, незаслужені оцінки, інші ж – у кращому випадку – залишилися в тіні, в гіршому – зазнали несправедливих, інколи тяжких звинувачень і з ними залишаються в історії донині.

Дослідники радянського періоду через недоступність архівних документів здебільшого опиралися на скупі свідчення учасників подій 1917 – 1920 рр., що й привело до значних перекручень у тлумаченні історичних явищ, породило чимало їх суперечливих оцінок. Це стосується як висвітлення історичних подій того часу в загальному, так і оцінки діяльності окремих історичних осіб. На жаль, раніше проголошених стереотипних, шаблонних тверджень не позбулися й сучасні вітчизняні історики. Саме це спонукало авторів переосмислити відомі та віднайти невідомі факти життя уродженця Північної Бессарабії полковника Петра Болбочана, одного з командувачів українського війська в кінці 1917 – початку 1919 рр., який не уник трагічної долі.

Дивовижним є те, що одним із перших авторів шаблонної стереотипної характеристики полковника П.Болбочана став не ворог україн-

ської державності, а голова Директорії УНР Володимир Винниченко. Саме він із притаманним йому літературним хистом увів до історіографії України образ активного борця за українську державність у 1917-1919 рр. полковника П.Болбочана з негативною оцінкою як злочинця й підлого мерзотника, злого генія української революції.

У мемуарно-публіцистичній праці „Відродження нації” В.Винниченко з нестримними емоціями на вісімнадцяти сторінках звинувачує П.Болбочана в усіх можливих гріхах: у дискредитації ідеї національного відродження, державній зраді, в контрреволюції, катуваннях і розстрілах українських робітників та селян. Жодне з цих звинувачень не підтверджено ні фактами, ні документами. Зокрема, В.Винниченко пише: „... треба зазначити надзвичайно шкідливу роль полковника Болбочана на Харківщині. Цей виразний і свідомий реакціонер зразу підірвав і навіть убив на всьому Лівобережжі авторитет і вплив Директорії. Виставляючи себе, як офіційного представника Директорії на Харківщині, він поведився там, як її найлютіший ворог. Не кажучи вже про те, що він наставляв скрізь таку адміністрацію, яка нічим майже не відрізнялася від гетьманської (а часто лишав на місцях самих гетьманців), він учиняв ще й такі речі.

В Харкові якраз під час повстання меншовиками скликався робітничий з'їзд. По всім даним з'їзд мав бути не більшовицький. Отже, з цієї причини не було підстав ставитись до його неприхильно. Але Болбочан, будучи політичним неуком, а крім того ворогом взагалі робітництва, яке б воно не було, більшовицьке чи меншовицьке, з'їзд заборонив. Це викликало в меншовиків здивування, потім обурення. З'їзд було розпочато без дозволу Болбочана. Тоді цей один із плеяди „національних героїв” силою розігнав з'їзд, а багатьох його учасників і керівників арештував і розстріляв...

„... з'їжджається з'їзд Селянської Спілки на Полтавщині. Цілком український під керівництвом відомих українських діячів. І Болбочан цей з'їзд також розганяє, й багатьох учасників його поре різками” [1].

Та цього В.Винниченкові здалося замало. Намагаючись знайти „цапа-відпускайла” у поразці Директорії, він, окрім кількарязового повтору (с. 181, 210 та ін.) про розгони робітничих і селянських з'їздів, розстріли і порку робітників і селян різками [2], із притаманним йому мистецьким хистом дає все нові й нові негативні характеристики Бол-

бочана. Зокрема, В.Винниченко пише про „шкідливу роль полковника Болбочана на Харківщині”, про „безчинства, сваволю болбочанівської офіцерні, яка здебільшого була руська...”. Лівобережжя він називає „болбочанівською сатрапією”, а самого полковника „виразним і свідомим українським реакціонером...”, „найлютішим противником і ворогом” Директорії. Більше того, В.Винниченко звинувачує Петра Болбочана в кримінальному злочині й „реакційному поході проти української державності”. Він нібито „захопив з собою кілька сот мільйонів карбованців і розробляв план, як пробитись зі своєю руською офіцернею й частиною обдуреного війська на Дон до Денікіна” [3].

Дуже прикро, що цю шалену критику, яка межувала з наклепами, спрямовував голова Директорії, соціал-демократ В.Винниченко. Саме він ініціював створення негативного образу анархічного отамана П.Болбочана в період гострої й напруженої боротьби за українську державність. До речі, П.Болбочан не мав військового звання „отамана”, яке дорівнювало званню „генерал”, а залишався у званні полковника. Дивно й прикро, що такий визначний політичний діяч і талановитий письменник, яким був на той час В.Винниченко, безпідставно навішував негативні ярлики на людину, яка, як і він, захищала й відстоювала інтереси українського народу. Насправді жодне із наведених в його праці звинувачень не підтверджено фактами, крім заборони з’їздів і мітингів у фронтовій смузі, і ґрунтується на підозрах і вигадках, про що мова буде йти нижче.

У винниченківському дусі характеризує Болбочана й інший соціал-демократ, голова Ради Народних Міністрів Борис Мартос. У праці „Оскільки й Болбочан” він починає характеристику останнього в оригінальний спосіб. Заперечуючи скромність Болбочана, Мартос аргументує це такими сентенціями: „...досить подивитись на його портрет, щоб склалося враження цілком протилежне: на цьому портреті він нагадує скоріше офіцера добровольчої армії, ніж українського старшину. Його зовнішньому вигляду відповідав і внутрішній зміст його особи” [4]. Визначення політичних поглядів П.Болбочана за портретними рисами є досить оригінальним, але безпідставним. Тут Мартос на десятки років випередив екстрасенсів новітнього часу.

На запитання: чи був П.Болбочан національно-свідомим українцем, Мартос відповідає, що року 1919 говорив доброю українською

мовою, але в нього були „несходження в поглядах... з комісаром Української Центральної Ради П.Макаренком у 1917 р. при формуванні Республіканського полку: Макаренко настоював, щоб приймали лише тих старшин, що вміли говорити українською мовою. А Болбочан пізніше, будучи командувачем на Лівобережній Україні, призначав на відповідальні посади у війську старшин, для яких українська справа була зовсім чужою” [5]. Правда, про патріотизм Болбочана Мартос висловлюється обережніше, визначаючи, що йому було важко з’ясувати, „як дивився сам Болбочан на українську справу”. Що ж до здібностей П.Болбочана, то Б.Мартос подає їх тільки в негативному плані, намагається всіляко його принизити. Він звинувачує П.Болбочана в тому, що той не закінчував академії, що в 1917 році був лише штабс-капітаном, що не відповідає дійсності. Адже П.Болбочан став підполковником ще в російській армії. Мартос прагне зменшити організаторські здібності П.Болбочана на тій підставі, що організований ним 1-й Республіканський полк був незабаром „розігнаний збільшевизованими фронтовиками”. При цьому Мартос не зазначає, що це було в прифронтовій смузі, українізовані військові частини тільки створювалися. Правда, через дві сторінки він сам спростовує це звинувачення, вказуючи, що „рада солдатських депутатів кинула проти українського Республіканського полку кілька московських полків” [6]. То як же було вистояти єдиному, щойно створеному з підрозділів різних частин, українському полку проти „кількох московських полків”? Та на цьому Б.Мартос не зупиняється. Прагнучи довести відсутність у П.Болбочана дипломатичних здібностей, він наводить такі аргументи: П.Болбочан не зумів знайти спільної мови з німцями в Харкові й тому „від Білгороду до Знаменки ... котився вже зовсім не геніально”, маючи армію до 200 000 чол. [7].

Тут можна погодитись, що професійний військовий П.Болбочан не мав дипломатичних здібностей, якими володіли лідери політичних українських партій В.Винниченко, Б.Мартос, І.Мазепа та ін. Проте в Харкові, взявши владу у свої руки, П.Болбочан зумів умовити командира 7-го стрілецького корпусу генерала Лігнау й далі залишитися на службі при Директорії. Той погодився, але Директорія рішуче виступила проти й зажадала навіть його арешту. Генерал Лігнау змушений був тікати під захист Добровольчої армії генерала Денікіна.

Твердження Мартоса, що П.Болбочан, маючи 200 000 армію, відступав без бою, теж безпідставне. Коли Директорія вступала до Києва, то В.Винниченко писав, що вона під одним тільки Києвом мала до 30 тисяч війська, а по всій Україні разом із усіма гарнізонами й фронтами нараховувалось тисяч до 100 [8]. На період взяття повстанцями Полтави, за даними військового міністра генерала Грекова, „по всій Україні, на всіх фронтах, з усіма гарнізонами й резервами було 21 100 чол.”, у тому числі на полтавському і кременчуцькому напрямках (тобто у війську П.Болбочана. – Б.П., Ю.Є.) – всього 8 500 чол [9].

Чому ж Мартос у мемуарах висуває цілий ряд звинувачень проти Болбочана? Чи не тому, що, очолюючи в час скороспілого обвинувачення П.Болбочана в державній зраді, уряд УНР не мав сміливості втрутитись у розгляд цієї складної та запутаної справи і чесно її проаналізувати й припинити? Що стало на перешкоді цього: інертність, безвідповідальність чи ворожість? Очевидно, і те, і інше.

Чорними фарбами змальовує полковника П.Болбочана і третій соціал-демократ – Ісаак Мазепа. Під час арешту, скорого суду й страти П.Болбочана він був міністром внутрішніх справ УНР в уряді Мартоса, а з кінця 1919 р. змінив останнього на посаді голови Ради Народних Міністрів УНР. Він фактично повторює зміст звинувачень на адресу Болбочана викладених Винниченком. Зокрема, пише: „Отаман Болбочан, що керував Запорізьким Корпусом на Лівобережжі і був під впливом правих російсько-українських груп, починає на власну руку провадити політику, яка в українських масах сіяла вороже відношення до української влади: він розганяв селянські та робітничі з'їзди, катував селян і робітників, і врешті зовсім перестав слухатись наказів Директорії. На початку січня він без бою залишив Харків і самочинно відступив до Кременчука, де під впливом російського добровільного ополчення, що загніздилося в його штабі, спочатку розробив план як пробитись з своїм військом на Дон до Краснова та Денікіна, а потім вирішив йти у напрямі Одеси для з'єднання з російськими добровольцями” [10].

У нищівному осуді особи полковника П.Болбочана не відставав також український соціал-революціонер Павло Христюк. У „Замітках і матеріалах до історії української революції”, слідом за Винниченком, він писав: „Болбочан розганяв на Харківщині меншовицькі робітничі з'їзди, поров різками українських селян – членів селянського з'їзду на

Полтавщині, – за „більшовизм” переслідував лівих українських селян і робітників (засудив до розстрілу між іншим відомого революціонера Шинкаря, який чудом, уже поранений, втік з-під розстрілу) і в той же час вже водився з бувшими гетьманськими посіпаками, російськими добровольцями монархістами...” [11].

Не шкодував негативних епітетів та лайливих слів для характеристики полковника П.Болбочана після смерті останнього і Головний Отаман Армії УНР Симон Петлюра. У листі до військового міністра генерала Вовка він зневажливо обізвав полковника П.Болбочана „напівмолдованином, напівукраїнцем”, „абсолютним дурнем у політично-державних справах” і „випадковим „отаманом”, „амбіційним дурнем”, „нікчемністю”, „руйнівником української державності” тощо. Таку ж нищівну характеристику давав Головний Отаман і своїм іншим соратникам. Серед них – Михайло Омелянович-Павленко, талановитий бойовий генерал, який командував у грудні 1918 – червні 1919 рр. Українською Галицькою Армією, згодом Запорізьким корпусом, Армією УНР під час Першого Зимового походу на Правобережну Україну в 1919-1920 рр., та військовий міністр генерал Сальський, які гідно організовували боротьбу за українську державність [12].

Факти, як бачимо, свідчать, що саме лідери Директорії та її уряду, яких полковник П.Болбочан захищав на фронті, створили з нього для української історії періоду боротьби за українську державність символ анархізму, тероризму, розгардіяшу, злочинності й погромництва.

Цей шаблонний стереотип образу П.Болбочана підхопили й по сьогодні розкручують вороги української державності. Так, російський історик С.А.Алексіїв у передмові до книги „Революция на Украине по мемуарам белых” майже дослівно повторив слова В. Винниченка. А саме: „Навіть в розпал „напівбільшовицької” весни Директорії Болбочан, який повалив під прапором Директорії гетьманщину на Лівобережжі, веде себе не краще гетьманського сатрапа, розстрілює робітників у Харкові, січе різками членів селянського з’їзду в Полтаві” [13].

Автори-чекісти Л.Н.Маймескулов, А.Й.Рогожин, В.В.Сташис у праці „Всеукраинская Черезвычайная Комиссия (1918-1922)” пишуть те ж саме: „На Харківщині лютували банди петлюрівського полковника Болбочана, котрий провадив жорсткі, нелюдські репресії проти робітників, влаштовував масові порки селян, єврейські погроми” [14].

Натомість ворог, фронтний супротивник Болбочана, безпосередній учасник тих подій, командував російськими військами так званого „Курського напрямку” (насправді Українського фронту) В. Антонов-Овсієнко не опускався до фальші й наклепів. 18 листопада 1918 р. він повідомляв Реввійськграду РРФСР про дії П.Болбочана таким чином: „У Харкові організується Рада робітничих депутатів. Вибори до ради дали більшість більшовикам...”

Петлюрівський отаман Болбочан, побачивши результати виборів, наказом заборонив збори й мітинги. Проте робітники продовжують відкрито проводити вибори й організовувати мітинги. Центральна виборча комісія випустила більшовицьку відозву. Після цієї відозви німецькі солдати оголосили нейтралітет і відмовилися виконувати накази Петлюри” [15].

Як бачимо, мова тут іде тільки про заборону мітингів і виборів, а не про розстріли. І це нормальне явище. Де, в якій країні, під час воєнних дій у фронтівій смузі дозволяють відкрито агітувати за повалення проголошеної влади? Історія такого не знає. У зв’язку з тим, що заклики до опору Директорії не припинялися, 4 грудня 1918 р. „засідання Харківської Ради робітничих депутатів, більшість якої були комуністи, було розігнано українськими солдатами...” [16].

І накінець, у грудні 1918 р. у своїй відозві Харківський комітет КП(б)У повідомляє: „Петлюра і Болбочан ... розігнали в Полтаві владу революційного комітету, вибраного полтавськими робітниками і здобувшими Полтаву селянами, ... спробували в Харкові розігнати раду Робітничих депутатів, ... в Павлограді б’ються з селянами. Вони встановили у Харкові режим воєнно-польової розправи ... розігнали з’їзд селян Харківської губернії” [17].

Дивним є те, що винниченківську оцінку П.Болбочана, як символу анархії й свавілля, підтримують на сучасному етапі окремі вітчизняні історики. Повторюючи В.Винниченка, цитуючи його, вони навіть посилюють негативізм щодо П.Болбочана, стверджуючи, що повстання проти Директорії спровокували „болбочанівці”. Але, по-перше, повстання на Лівобережній Україні почалися ще до прибуття туди війська П.Болбочана. А по-друге, ці повстання готувалися більшовиками Росії та лівими елементами українських партій есерів і есдеків, які виступали за радянську форму влади в Україні, спочатку проти гетьманського уряду, а потім

проти Директорії. Про це доповів Реввійськраді РРФСР член цієї ради, а згодом (через 3 дні) командувач військами радянської Росії, які наступали на Україну, В. Антонов-Овсієнко. Зокрема, 14 листопада 1918 р. він повідомляв, що одним із стратегічних завдань є „підготовка повстання в Катеринославській губернії...” у зв'язку з російським „просуванням на південь...”. А 20 листопада Реввійськрада групи військ Курського напрямку посилає директиву повстанським організаціям України із планом дій повстанців, серед яких є завдання: „Мобілізувати всі революційні сили Катеринославської губернії для повстання назустріч...” наступу російських військ на південь. Закордонне бюро ЦК КП(б)У, яке знаходилося в Росії, у свою чергу приймає звернення про відправку з Росії для роботи на Україні комуністів-організаторів і агітаторів. „Для того, щоб наша партія могла монополювати взяти на себе керівництво повстанням, необхідно в найкоротший строк командувати на Україну сотні комуністів-агітаторів і організаторів” [18]. На підривному антидержавному роботі в Україні ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У витрачали значні грошові суми. Так, лише Курське відділення інформбюро впродовж 16-31 серпня 1918 р. витратило 102 465 крб. для підтримки підпільників Київської, Харківської та Чернігівської губерній [19]. А кошторис ЦК КП(б)У лише з 1 листопада до 31 грудня становив 5 млн. крб., з яких 2 млн. крб. пішло на утримання загонів, ревкомів, 1 млн. – на формування повстанської армії, 1 млн. – на контррозвідку та транспорт і 1 млн. – на партійну роботу [20].

Таким чином, при оцінці окремих заходів оборони української державності в той період фактор підривної роботи з боку радянської Росії та більшовицької партії не можна не враховувати.

Прикро, що окремі суб'єктивні оцінки політичних сил, політичних і військових діячів періоду української революції, аналіз причин її поразки, викладені в мемуарно-публіцистичній праці В. Винниченка „Відродження нації”, стали в наступні десятиліття і в теперішній час незаперечними істинами, які в працях значної частини українських істориків використовуються, так би мовити, на віру, без найменшого вивчення першоджерел, без їх критичної оцінки.

Авторитет В. Винниченка подіяв і на західних істориків. Так, відомий американський історик Джеймс Е. Мейс у своїй праці повторив винниченківські звинувачення, представивши П. Болбочана виразником „отаманщини” і погромництва [21].

2. Реалії військової діяльності полковника Петра Болбочана

Ким же в дійсності був полковник Петро Болбочан?

*Петро Болбочан по
закінченню гімназії*

Народився він у 1883 р. у с. Гижці колишнього Хотинського повіту, (сьогодні с. Ярівка Хотинського району Чернівецької області) в сім'ї священика. Навчався у Кишинівській духовній семінарії, але не закінчив її й перейшов до Чугуївського юнкерського училища. Закінчив його у 1906 буремному році першої російської революції. Ще в училищі П.Болбочан, ризикуючи кар'єрою, засвідчив свої симпатії до української національної ідеї, організував гурток для поширення української мови, за що й був попереджений начальником училища, який заявив, що „жодних мазепинських організацій в училищі не потерпить” [22].

Першу світову війну П.Болбочан зустрів ад'ютантом 38-го піхотного Тобольського полку в ранзі поручника. В 1916 р. був тяжко поранений у груди. Після лікування в тиловому госпіталі був визнаний непридатним до стройової служби й зарахований на інтендантську посаду 5-го корпусу, який перебував у той час на фронті. В листопаді 1917 р. П.Болбочану присвоїли звання підполковника й нагородили за виняткову хоробрість у боях проти німців.

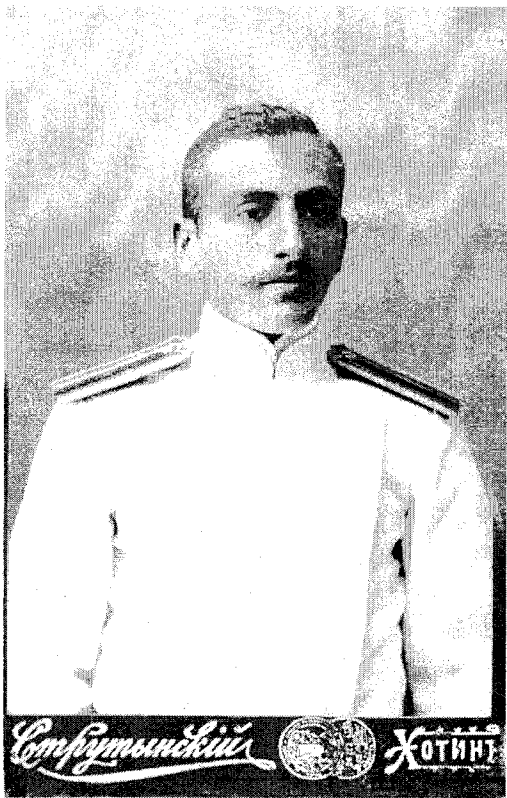
Після проголошення незалежності України П.Болбочан сформував із добровольців 5-го корпусу Південно-Західного фронту російської армії 1-й Український Республіканський полк і 22 листопада був призначений його командиром. Новопризначений командир мав на меті поширити українізацію на весь корпус. Для здійснення цієї мети він відважився на відчайдушний крок – арешт російського корпусного комітету. У відповідь російські полки розгромили штаб П.Болбочана і спалили його канцелярію. П.Болбочан із рештками свого Республіканського полку (старшинами й козаками) втік до Києва [23].

У той час Київ був переповнений офіцерськими й солдатськими масами, які прибули з фронту внаслідок розкладу армії більшовицькими агітаторами. Болбочан запросив у Центральної Ради дозволу на формування старшинського загону. Але такого дозволу Центральна рада не дала. Тоді П.Болбочан на свій ризик і страх сформував старшинський загін, який у боях з військом М.Муравйова заслужив бойову славу й щиру подяку Центральної Ради. Згодом його Республіканський полк було включено до складу 2-ї Сердюцької дивізії.

У лютому 1918 р., під час відступу з Києва під натиском більшовицького війська, підполковник П.Болбочан зі своїм загonom ішов позаду всіх, прикриваючи відступ. Військові сили Центральної Ради були обмежені. У багатьох дивізіях, полках, відділах Вільного козацтва з гучними назвами залишилося по кілька чоловік. Так, у Георгіївському полку було всього 8 осіб, Полуботківському – 5, Дорошенківському – 80, Богданівському – 120. Найбільшою за кількістю бійців частиною був Республіканський полк П.Болбочана [24].

У селі Ігнатівці над рікою Ірпінь (тепер м. Ірпінь) відбулася нарада командирів частин і загонів, на якій було вирішено провести реорганізацію своїх сил. Залишки окремих військових частин звели в Окремий Запорізький загін із двох куренів піхоти. Командиром загону обрали генерала Костянтина Прісовського, заступником якого був підполковник Петро Болбочан. Останній командував також 2-м куренем загону, до якого увійшли залишки полків ім. П.Полуботка, І.Богуна, С.Наливайка, а також юнаків військових шкіл та старшинського відділу генерала К.Прісовського. Загальна кількість 2-го Запорізького куреня не перевищувала 300 чол. Іноді його називали Республіканським. Оперативно йому підлягав також офіцерський до-

бровільний загін підполковника Полозова. Один С.Петлюра зі своїм кошем відмовився підкоритися генералу Прісовському. На нараді, коли про це зайшла мова, підполковник П.Болбочан різко зауважив С.Петлюрі, що той із власних персональних дрібних мотивів став на

*Юнкер Петро
Болбочан*

перешкоді об'єднання, яке могло врятувати залишки українських збройних сил від знищення [26]. Чи не з цього часу зародилася неприязнь і недовіра в Петлюри до підполковника Болбочана та генерала Прісовського? С.Петлюра відмовився підпорядковуватись генералу К.Прісовському й тримався окремо.

Генерал К.Прісовський вирішив вести свій Окремий запорізький загін на Житомир, зупинитись там і дати можливість Генеральному Секретаріату й Центральній Раді зібратися в Житомирі. Однак уряд і члени Центральної Ради пробули там недовго через небезпеку, яка загрожувала з боку збільшовизованих частин колишньої 8-ї російської армії, що наступали

із заходу й встигли захопити Проскурів, Жмеринку та Козятин. Крім того, міська дума просила український уряд залишити місто, щоб не піддавати городян небезпеці боїв.

Евакуація Житомира, завдяки військовому загону, пройшла організовано. Уряд виїхав до Коростеня, а потім – у Сарни. Попереду

йшла сотня січових стрільців під командуванням сотника Романа Сушка. Українські частини після невеликих боїв зайняли Сарни та Рівне. Довідавшись, що, згідно з Брестським договором, німці йдуть на допомогу українським військам, вирішено було повернути назад і ще раз звільнити Житомир. Курінь під командуванням П. Болбочана 11 лютого 1918 р. з боєм зайняв Житомир. У місті, дотримуючись суворого нейтралітету, стояли чехословацькі частини. Почувши про наступ німців, вони шукали шляхів відходу на схід, про що домовлялися з більшовиками.

Підполковник Болбочан був призначений губернським комендантом Волині. На цій посаді він проявив себе енергійним організатором. Під свою відповідальність він провів мобілізацію старшин і підстаршин (офіцерів та унтер-офіцерів). Із мобілізованих частин створив самооборону, навів порядок у Житомирі та на його околицях. Очистив їх від банд збільшовизованого російського війська й іншого непевного елементу. Частиною мобілізованих поповнив свій загін, який зріс до 1000 вояків. Болбочан мав популярність і авторитет не тільки серед військових, але й серед громадян міста. „Це був перший комендант від початку революції, котрий замість мітингів, почав творити лад і порядок” [26]. Рішучі дії й популярність підполковника Болбочана викликали занепокоєння в керівників уряду й Центральної Ради. Через військове міністерство йому було наказано здати командування куренем прапорщику Мацюку (члену партії Соціалістів-революціонерів), а самому залишатися лише на посаді коменданта губернії [27].

Куреню було наказано вирушити на Бердичів і зайняти його. Але через нездалість новопризначеного командира прапорщика Мацюка курінь у першому бою зазнав значних втрат і під натиском більшовицького війська почав відступати. Сам Мацюк кинув напризволяще курінь, обоз із пораненими й утік із поля бою до Житомира. Це справило гнітюче враження на Болбочана. Передавши обов'язки губернського коменданта своєму помічнику, Болбочан самовільно прийняв на себе командування куренем, організував сотні й не тільки зупинив наступ більшовиків, але в упертому бою зумів завдати їм поразки та здобути Бердичів. Вдячна громада Бердичева взяла на себе харчування куреня на весь період перебування його в місті.

У Бердичеві Болбочан поповнив свій курінь і обоз зброєю, набоями, одягом та різним військовим майном, що залишалось від Південно-Західного фронту й почав готуватися до наступу на Київ через

Козятин-Фастів. По-перше, це був найкоротший шлях до Києва, а по-друге, розвідка дізналась, що більшовики при відступі вивозять із Поділля та Одеси багато майна. Треба було негайно перетнути їм шлях.

На другий день Болбочан отримав наказ наступати на Київ, але не через Козятин-Фастів, а через Коростень. Отож, треба було повертатись назад через Житомир, де вже сидів новий „партійний” комендант, який скасовував розпорядження попереднього коменданта (Болбочана) як контрреволюційні.

У Коростені болбочанівський курінь застав німців, які зайняли всі склади й українським підрозділам нічого не видавали. Разом із прибулими сюди іншими куренями на чолі з генералом Прісовським і під його командою рушили на Київ.

Короткий бій із більшовицьким військом відбувся в Ірпені. Ззнавши поразки, більшовики відступили, підірвавши залізничний міст на річці Ірпінь. Українське військо виступило до Києва на світанку 1 березня (за новим стилем) 1918 р.

У Києві в перший же день стався інцидент, до якого був причетний підполковник П.Болбочан. На балконі міської Думи, з якого від імені Думи і членів Центральної Ради вітав військо лівий соціаліст (згодом більшовик, член ЦК РКП(б)) М. Рафес, було вивішено, крім малого українського, два великих червоних прапори. Це обурило запорожців і вони почали ремствувати. Прибувши на місце події, підполковник П.Болбочан послав у Думу посланця з вимогою зняти червоні прапори, а залишити тільки жовто-блакитний. Водночас він зажадав пояснення від М.Рафеса про значення червоних прапорів. Останній обізвав Болбочана реакціонером і закликав натовп захистити його від свавілля військових.

На другий день командир 1-ї сотні 2-го Запорізького полку сотник Зелінський, після відмови думців зняти червоні прапори, власноручно їх зняв, пошматував і кинув до зали засідань. Це викликало бурхливий протест членів Думи, які зажадали від Болбочана покарати винних. Але він не тільки відмовився виконати цей наказ, але й заявив, що цілком поділяє погляди своїх підлеглих і не бачить в їх вчинку нічого поганого [28]. Такі дії посилили неприязнь уряду й військового міністерства до Запорізького загону в цілому, до підполковника Болбочана та генерала Прісовського зокрема.

При вступі до Києва Запорізький загін нараховував близько 5 000 чол. [29]. Це була добре організована, боєздатна частина регулярного війська. Крім Запорізького загону, аналогічним був також курінь січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця, згодом розгорнутий у полк, а при Директорії – в корпус. Короткотерміново діяла Синьожупанна дивізія (назва від кольору уніформи), яка була сформована після Брестського договору в м. Ковелі (Волинь) і в середині березня прибула до Києва. Однак напередодні гетьманського перевороту вона була роззброєна німцями.

У цей період у Києві перебував також ряд не підпорядкованих Центральній Раді різних загонів, а також українізованих військових частин. Під час військових сутичок із більшовицьким військом вони інколи ставали на бік Центральної Рад, або проголошували нейтралітет. Такі дії спостерігались під час більшовицького повстання на заводі „Арсенал” і при наступі більшовицького війська на Київ наприкінці січня 1918 р.

Після повернення української влади до Києва на початку березня 1918 р. Окремий Запорізький загін було перейменовано в Запорізьку дивізію, до складу якої увійшло три піхотних полки, по одному кінному, гарматному й інженерному та автоброньовий дивізіон. До дивізії було

зараховано також Слобідський Гайдамацький кіш, отаманом якого був Симон Петлюра.

*На фронті Першої
світової війни*

Перед цим, на ґрунті самочинних розстрілів комуністів во-
яками Слобідського коша, виник
гострий конфлікт між генералом
Прісовським і Петлюрою, вна-
слідок чого останній залишив
військо. За іншою версією, як
пише у своїх спогадах колишній
міністр закордонних справ УНР
О.Шульгін, Петлюра в умовах
фактичної німецької окупації
України не бажав пов'язувати
свою діяльність із військом. Як
там не було, але 3 березня 1918
р. наказом військового міністра
О.Жуківського він був звільнений
із військової служби.

Генерал Прісовський швидко
провів значну організаторську ро-
боту і його дивізія в складі семи
полків, двох дивізіонів і однієї авіа-

ескадрильї стала найорганізованішою й найдисциплінованішою вій-
ськовою силою армії УНР. Але незабаром через міжпартійні інтриги й
підозри в неблагодійності на місце генерала Прісовського командиром
Запорізької дивізії було призначено генерала З.Натієва, осетина за на-
ціональністю, який чесно й самовіддано служив українському народо-
ві. У середині березня дивізія була відправлена на фронт і успішно на-
ступала на Харків. Одночасно з призначенням Натієва на підполковника
Болбочана було покладено обов'язки його заступника та командира 2-го

Запорізького полку (яким став його курінь). Відзначимо, що між Натієвим і Болбочаном склалися добрі ділові стосунки. Натієв довіряв своєму заступникові, цінував його організаторські та бойові здібності. Фактично підполковник Болбочан, який був із військовими частинами в авангарді, організовував і реалізовував бойові операції. Натієв же здійснював усю керівну адміністративну роботу, зв'язок із урядом, формування поповнень та організацію місцевої адміністрації у звільнених населених пунктах.

Борис Мартос, намагаючись принизити бойові здібності Болбочана, стверджує, що „більшовицьке військо відступало майже без бою”. І аргументує це тим, що навіть „дуже прихильний до Болбочана С. Шемет признає, що від Києва до Ромодану боїв не було” [30]. Але Мартос пише неправду, бо Шемет свідчить протилежне: „2 березня 1918 р. бригада виступила з Києва на Полтаву–Харків, йдучи весь час в авангарді німецьких військ. Найбільші бої бригада мала під Яготином, Гребінкою, Лубнами, Ромоданом, Полтавою і Люботином” [31].

Про вперті бої в цей час свідчить і більшовицька сторона. Так, із Харкова 6 березня 1918 р. повідомлялось: „У районі Гребінки наші війська рушили в напрямку ст. Яготин, з прямою метою зіпсувати міст, який ремонтувався противником, і вступили з ними у відчайдушний бій, якій продовжувався 10 годин.

Противник зазнав великих втрат.

Незважаючи на це, наші війська (більшовицькі – Б.П., Ю.Є.) змушені були відступити, поступаючись організованій технічній силі ворога.

Ми стягнули свої сили в районі Гребінки, де прийняли знову бій... Бій продовжувався всю ніч. О 6-й годині ранку нам довелося, після відчайдушного опору, залишити ст. Гребінку. Під час боїв був контужений командувач 4-ї армії т. Кіквідзе і двічі поранений його помічник Медведовський...

12 березня нашим військам, які знаходилися під Яготином і які склалися з чехословацьких частин і загонів Червоної Гвардії, прийшлося витримати сильну атаку ворожих частин” [32].

Вищенаведене свідчить, що українському війську, яке просувалось попереду німецьких частин, доводилось кожний населений пункт брати з боєм. Особливо ж тяжкі бої відбувалися за вузлові залізничні станції. Їх наслідки значною мірою залежали від організаторських і військових здібностей П.Болбочана. Всупереч цьому Б.Мартос стверджує, що

успішний наступ по лінії Київ – Ромодан – Полтава з початку 1918 р. не можна пояснювати лише геніальністю Болбочана. Симон Петлюра зі своїм Гайдамацьким загonom наступав не менш успішно. І далі пише:

*Петро Болбочан з
дружиною*

якщо не враховувати наступ німецької армії, „то головну причину успіху, по справедливості „геніальність” слід приписати тодішньому Головному Коменданту Української Армії генералу Присецькому” [33].

Тут колишній голова Ради Народних міністрів або виявив необізнаність, або його підвела пам'ять. Ніколи Головним Командувачем Української Армії генерал із прізвищем Присецький не був. Якщо ж він мав на увазі генерала Прісовського, який очолював Запорізький загін і на його базі сформував дивізію, то генерал Прісовський на Лівобережжі в боях участі не брав, оскільки уряд під „пристойним” приводом усунув його від командування дивізією, призначивши

комендантом Київської губернії. С.Петлюра теж не брав у наступі участі, бо з 3 березня вже не числився у війську.

Ознайомимося з характеристикою П.Болбочана, даною його підлеглим, колишнім сотником 2-го Запорізького полку Б.Монкевичем: „У цих останніх боях полковник Болбочан (тоді Болбочан був ще підполковником, звання полковника йому було присвоєно гетьманом лише 5 листопада 1918 р. – Б. П., Ю. Є.) проявив себе як дуже добрий, ... енергійний, холоднокровний і сміливий командир.

В той момент, коли здавалося, що все втрачено, він сміло і впевнено переходив у наступ, часто особисто ведучи Запорожців у наступ.

Завдяки цьому Запорожці проявили велику хоробрість, непохитність й розбивали багато разів сильнішого ворога” [34].

Саме після цих боїв більшовицьке командування побачило в Болбочані серйозного противника й прагнуло до його фізичного знищення або моральної компрометації. У тогочасних більшовицьких газетах писалося, що „під Ромоданом веде бій з Червоною гвардією сильний загін запорізьких військ під командою реакціонера старорежимного царського генерала Болбочана. Болбочан – найнебезпечніший противник радянської влади” і пропонувалась винагорода „за живого чи мертвого” 50 000 рублів [35]. Із цією метою більшовицьке командування засилало своїх агентів у розташування штабу Болбочана, щоб здійснити замах на його життя. Було розкрито двох агентів із таким завданням. Під час арешту в Люботині двох більшовиків-матросів, останні навіть стріляли в Болбочана, але невдало.

У боях за Ромодан і Люботин було захоплено велику кількість трофеїв. Зокрема, в Ромодані серед іншого був захоплений більшовицький санітарний поїзд із пораненими і хворими, з медичним персоналом і великим запасом медикаментів. Він був сформований ще за царських часів, мав чудові вагони, кухню, лазню та ін. Підполковник Болбочан наказав, щоб після ремонту залізниці, відправити цей поїзд до Києва. Пораненим і хворим ніколи кривди не робив.

На станції Люботин українському війську дісталася величезна кількість військового майна, серед якого було все необхідне для оснащення дивізії. Рятуючи величезні склади військового майна від пограбування й німців, Болбочан виставив біля них охорону.

Тим часом українське військо 27 березня вступило до Полтави, а 6 квітня до Харкова. Не чекаючи поки з Києва надішлють кандидатів на місцеві владні посади, підполковник Болбочан призначив комендантом губернії, за попереднім погодженням із командиром дивізії О.Нагієвим, командира Богданівського полку полковника Олександра Шаповала. Його полкові було наказано нести гарнізонну службу в Харкові. На Шаповала ж було покладено й виконання обов’язків губерньського комісара.

Лідери соціал-демократичної і соціал-революційної партій (особливо В.Винниченко і Б.Мартос) звинувачували П.Болбочана в тому, що

*Петро Болбочан з дружиною, батьком
і матір'ю*

він був під впливом соціалістів-самостійників, які „задурили йому голову”. Насправді ж у Болбочана із самостійниками спільним було лише те, що він твердо стояв на позиції незалежності української держави. А у своїх діях, будучи безпартійним, він не підтримував корисливих інтересів тієї чи іншої партії, якщо це суперечило інтересам України та моралі загальнонародських принципів.

Так, на посаду губерньського комісара Харківської губернії претендував один із лідерів української партії соціалістів-самостійників, комісар Запорізької дивізії, Павло Макаренко (рідний брат Олександра Макаренка, який у той час був головою УПСС). Але перед цим П.Макаренко скомпрометував себе тим, що за відсутності П.Болбочана наказав негайно звільнити захоплений більшовицький санітарний поїзд від поранених і хворих червоноармійців, і зробив цей поїзд своєю резиденцією. Коли Болбочан повернувся до штабу, то наказав негайно перенести назад у поїзд усіх поранених і хворих, незважаючи на опір П.Макаренка та його заяву, що він представник „верховної влади”.

Цей епізод показує принциповість П.Болбочана, дотримання честі офіцера, в даному випадку старшого командира, його гуманне ставлення до пораненого і хворого противника. Він виявив рішучість, щоб не допустити до влади людину, яка своїми діями компрометувала українську армію, незважаючи на прохання керівників партії соціалістів-самостійників, з яким вони звернулись до генерала О.Натієва.

Через кілька днів до Харкова зі своїм штабом прибув командир дивізії генерал О.Натієв, який схвалив усі розпорядження Болбочана. Генерал Натієв був позбавлений хворобливого честолюбства й не боявся суперництва. Як вищий начальник він захоплювався і підтримував ініціативу підлеглих.

Саме в цей час від військового міністерства надійшов наказ розгорнути Запорізьку дивізію в корпус. Після реорганізації командиром першої дивізії був призначений підполковник Болбочан. Він погодився зайняти цю посаду з умовою, що водночас залишиться командиром свого 2-го Запорізького полку. Генерал Натієв дав на це згоду. Цей полк був його дітищем і йому було жаль з ним розлучатися. Колишній сотник Запорізького корпусу Б. Монкевич залишив такий відгук: „Найкращою частиною корпусу був 2-й Запорізький піший полк на чолі з Болбочаном. Полк був міцно спаяний, зберіг кращі традиції російської

армії й був національним полком, бо мав патріота командира. Він був найбільший щодо складу з полків, нараховував у той час до 4-х тисяч людей, з яких 70 – 80 % було старшин та інтелігенції. Мав 16 піших сотень, кінну сотню, команду піших розвідників, команду наколесників, саперну сотню й сотню зв'язку з чотою кінних ординарців, дві кулеметні сотні, одну бомбометну та запасну сотню". В іншому місці він вказує, що самих старшин було 1200 [36].

Після короткого перепочинку корпусу український уряд вирішив виправити свою помилку щодо Криму, допущену при підписанні Брестського мирного договору, за яким Крим не був включений до складу УНР. 10 квітня 1918 р. військовий міністр Жуківський видав таємний наказ: сформувати із військ корпусу окрему групу всіх родів військ, яка під командою підполковника Болбочана мала випередити німців, зайняти кримський півострів і захопити Чорноморський флот у Севастополі, поставивши німців уже перед фактом. До складу групи увійшло 5000 піхотинців, один кінний полк, кілька батарей та бронепотягів [37].

13 квітня 1918 р. військові частини кримської групи вирушили з Харкова до Лозової, звідки почали наступ у севастопольському напрямку. 14 квітня було зайнято м. Олександрівськ, а вже 18 квітня передові підрозділи кримської групи вели бій за Мелітополь, яке завзято обороняли більшовицькі війська. У Мелітополі до рук українського війська потрапили великі склади постачання і зброї, автомобілі, літаки, моторні човни. Українське військо успішно розвивало наступ – більшовицькі війська відступали. Перешкодити наступові спробували німецькі війська. Вони оточили Запорізьку дивізію, однак запорізьці під проводом Болбочана рішуче зажадали пропуску, погрожуючи прорвати кільце оточення за допомогою зброї. Німецьке командування наказало своїм військам відкрити шлях для дивізії, сподіваючись, що без артилерії українському війську не вдасться прорвати добре укріплену більшовицькими військами лінію на шляху до Криму. Проте вже 21 квітня підрозділи кримської групи зайняли Ново-Олексіївку – останню станцію перед сиваським мостом і наблизилися до переправ, блискавичним штурмом захопили укріплення ворога і 22 квітня 2-й Запорізький болбочанівський полк зайняв ст. Джанкой, а 25 квітня, на 12-й день багатокілометрового наступу, за-

порізькі підрозділи несподівано зайняли м. Сімферополь. Шлях на Севастополь був відкритий.

Швидкий безупинний наступ військ кримської групи, із щоденними боями й багатокілометровими переходами, переможний штурм сиваських укріплень на шляху до Криму свідчать про організаторські здібності й полководчий талант підполковника Болбочана, який – нагадаємо – уперше проявився ще в початковий період боротьби за українську державність за часів Центральної Ради.

Історик українського війська, старшина УГА Зенон Стефанів підкреслює, що командувач „Запорізького корпусу генерал Натієв та командир 2-го полку і Запорізької дивізії полковник Болбочан – це визначні отамани того часу ... Полковник Болбочан був дуже здібний організатор, у підготовці бойових акцій виявив себе талановитим стратегом. Надзвичайно хоробрий, особисто керував боєм і завжди знаходився в найнебезпечніших місцях. Тим то і здобув свою величезну популярність у корпусі” [38].

Про військові здібності командирів корпусу пише й інший учасник тих подій Роман Вінницький: „... в час виступу на Крим Запорізький корпус був під командою доброго стратега та всією душею і тілом відданого справі генерала Натієва, якого правою рукою був дійсний творець корпусу, талановитий та загартований у визволених боях полковник Петро Болбочан. Корпус складався на 80 % з добровольців, переважно старшин та інтелігенції, причому нараховувалося кілька сот галичан” [39].

Але, плануючи операцію з наступу на Бахчисарай і захопленню Севастополя, підполковник Болбочан опинився в Сімферополі в скрутному становищі. Ще до прибуття решти ешелонів Кримської групи, німці, після заняття Джанкою, перервали телеграфне сполучення, затримали українські ешелони та пропустили свої. Прибулі представники німецького командування в ультимативній формі поставили перед Болбочаном вимогу припинити наступ українського війська й залишити територію Криму на тій підставі, що, згідно з Брестьким договором, Крим не належить Україні. Так воно і було, бо Центральна Рада сама відреклася від Криму на переговорах у Бресті та й у III Універсалі проголосила, що Україні належить Таврія без Криму [40].

Перед П.Болбочаном постало складне завдання: з одного боку, він мав таємний наказ військового міністра України Жуківського захопити Севастополь, з іншого – не роздмухати конфлікт з німцями, щоб він не переріс у збройну сутичку. Тим більше, що Українське військове міністерство на запит начальника штабу німецької дивізії, на якій підставі українські війська діють у Криму, відповіло, що „абсолютно нічого не знає про ту групу і жодних завдань для операції в Криму ніякій військовій частині не давало і що Український уряд вважає Крим цілком самостійною державою” [41].

Петро Болбочан опинився в критичному становищі, він не міг показати німецькій стороні таємний наказ, а німці тим часом блокували ешелони з українським військом і телеграфний зв'язок, чим позбавили його можливості спілкуватись із Києвом і командувачем корпусу генералом Натієвим. Становище загострилось до крайньої межі. Вояки корпусу пропонували зброєю прокласти шлях. Як досвідчений військовий, Болбочан знав, що найменший знак із його боку – і запорожці кинуться на німців, проллється кров, що дуже нашкодить українській державі. Щоб не допустити до збройної сутички і зняти напругу у своєму війську, Болбочан наказав полковому оркестру та хору по черзі грати й співати, щоб трохи розважити козаків і підняти їхній настрій.

Водночас він заявив начальнику німецької дивізії генералу фон Кошу про неможливість прийняти німецькі вимоги і в разі збройного примусу запорожці будуть оборонятися до останнього набою. На що той відповів: „Так, ви тепер можете вийти переможцями, але якою ціною? Ви через цю боротьбу згинете, як не цілковито, то для України. А не треба забувати, що ваша група – це найкращі частини вашого війська, це цвіт української нації. Ваша група – це кадр для будучої української армії й страта цієї групи буде великою шкодою для неї. Втрату однієї німецької дивізії не відчуватиме так дуже німецька армія, як втрату вашої групи відчує молода Українська Республіка” [42]. Заходами Болбочана дію ультиматуму було продовжено ще на одну добу. Лише через два дні 26 квітня 1918 р. до Сімферополя прибув генерал Натієв.

Коли ж, нарешті, вдалося встановити зв'язок із Києвом, то замість військового міністра до апарату підходили другорядні особи, які були некомпетентні вирішувати проблему. Лише о 2 год. ночі 27 квітня вій-

ський міністр полковник Жуківський підійшов до телеграфу, але, крім загальних фраз, конкретної відповіді (вказівки, наказу) не дав.

Вранці 27 квітня до генерала Натієва прибув начальник німецької дивізії фон Кош. Під час зв'язку з Києвом до апарату підійшли прем'єр-міністр В.Голубович і військовий міністр Жуківський. На пропозицію німецького генерала, щоб уряд підтвердив своє розпорядження про залишення Криму запорожцями, відповідав прем'єр-міністр В.Голубович. Робив це демагогічно, в агітаційній манері щодо честі України-неньки та настільки безглуздо, що начальник телеграфного відділу сотник Чайківський, щоб уникнути скандалу, перервав зв'язок, буцім-то, через несправність апарату. На щастя, німецький підполковник-перекладач, який читав телеграфну стрічку і співчував українському війську, не передав повного змісту своєму генералу, а Болбочану сказав: „Так може говорити тільки божевільний або хлопчисько”. Лише при другому зв'язку на категоричну вимогу командувача корпусу генерала Натієва до апарату підійшов військовий міністр і передав наказ: „Негайно звільнити територію Криму. Умови звільнення виробити полковникові Болбочанові...” [43].

Після цього генерал Кош наказав зняти облогу українського війська, а Болбочана попросив прискорити його відправлення з Криму. Прощаючись, він сказав Болбочану: „Тепер ви, пане полковнику, вже переконалися, що вина в цій історії падає не на німців, а на ваш уряд” [44].

Таким чином, похід українського війська до Криму показав усю безпорадність тодішнього уряду Центральної Ради, його некомпетентність у виробленні державної політики та недалекоглядність у зовнішній політиці. Прикладом цього є відмова від Криму в період підписання Брестського договору, коли українська делегація, наслідуючи більшовицьку пропаганду, невизначено тлумачила про мир „без анексій і контрибуцій” і „самоозначення народів”. У той же час більшовицька Росія прагнула залишити Крим і Чорноморський флот у складі Росії.

У самому ж Криму з боку татарського населення на той час самостійницьких тенденцій масово не проявлялося. Із вступом українського війська до Сімферополя місцеве самоврядування звернулося до Болбочана з проханням, щоб він якнайскоріше призначив у місті українську адміністрацію та військову владу, обіцяючи всіляку до-

помогу. Болбочан відповів, що він не уповноважений утворювати українську владу в Криму. Тоді президія самоврядування попросила Болбочана довести до відома українського уряду, що населення міста буде раде бачити в себе українську владу й готове забезпечувати українське військо всім необхідним для спільної боротьби з більшовицьким військом Росії. Адже за місяць до цього в Криму московськими більшовиками була проголошена Радянська Соціалістична Республіка Таврії й місцеве населення мало можливість пізнати більшовицький режим у дії.

У невизначеному становищі опинився й Чорноморський флот. Після Брестських переговорів за заявою тодішнього командуючого флотом адмірала Сабліна „флот на ділі опинився в становищі покинутого, забутого і залишеного на самого себе” [45].

Зазначимо, що в той час, як Болбочан з основною частиною Кримської групи військ вступив до Сімферополя, за його наказом 24 квітня 1918 р. було захоплено Бахчисарай, стару, колишню ханську столицю. Це завдання виконав кінний полк імені Костя Гордієнка під командуванням відомого полковника В.Петрива (майбутній генерал і міністр військових справ) при сприянні татарських добровольців.

Тоді ж до полковника Петрива прибули представники Севастополя з повідомленням, що українська частина моряків наполягає на тому, щоб підняти український прапор та передати порт і флот українській владі.

Навіть у той час, коли Кримська група залишала Крим і до Севастополя входили німецькі військові частини, особовий склад Чорноморського флоту, будучи переконаний, що це йде українська армія, підняв жовто-блакитні прапори, які згодом, розібравшись у ситуації, опустили.

Як стало відомо, на Чорноморський флот претендували Росія й Німеччина. Тому обидві держави не були зацікавлені у переході його до України, а український уряд відіркнувся від Криму й Чорноморського флоту, не проявивши в цьому питанні розторопності й рішучості. Це й призвело до того, що військо, зазнавши втрат у боях за Крим, 27 квітня змушене було залишити його. При цьому військовий міністр України О.Жуківський не дав ані наказу, ані жодної інструкції стосовно того, куди має переїхати Кримська група і що вона має робити. Порадившись із генералом Натієвим, Болбочан вирішив перевести частини

в Мелітополь. Кіннота полковника Петріва повернулася пізніше, коли німецьким літаком їй було передано про це наказ П.Болбочана.

Отже, упродовж усього походу на Крим командир групи запоріжців, у більшості випадків не маючи зв'язку з Києвом, змушений був самостійно приймати рішення, з честю вийшов із нелегкої ситуації.

Під час повернення Кримської групи до Мелітополя в Києві стався гетьманський переворот. Призначений гетьманським урядом губернський комендант полковник-росіянин вороже поставився до українського війська, натравлював проти нього німців. Щоб уникнути конфлікту, Болбочан вирішив перевести свої частини до Олександрівська, в район розташування полку Українських січових стрільців австрійського війська під командою архикнязя Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), який приязно ставився до українських частин. Там, у відносному спокої, П.Болбочан упродовж двох місяців провів реорганізацію своїх частин, переформувавши їх у „Першу Запорізьку дивізію”, що нараховувала 12 тисяч добре вимуштруваного війська, що складалось переважно зі старшин та інтелігенції. Це було найкраще зорганізоване бойове з'єднання, до складу якого входили: три піхотних запорізьких полки, Гайдамацький полк, кінний полк ім. Костя Гордієнка, гарматний полк, інженерний полк, кінно-гарматний дивізіон, автопанцирний дивізіон і повітроплавний ескадрон.

Там, на історичній землі запорізьких козаків, відбулася тепла, дружня зустріч представників роз'єднаних віками двох гілок українського народу Західної та Надніпрянської України.

Із метою відродження та зміцнення лицарського духу козацтва Запорізької Січі, П.Болбочан організував відвідування своїм військом острова та спорудження пам'ятного залізного хреста на Хортиці з написом: „Знак щирої любові і вдячної пам'яті небіжчикам Запорозької Січі”. Там же 18 червня 1918р. козаки Першої запорізької дивізії дали святкову присягу на вірність українському народові та Українській Державі [46].

Із приходом до влади Павла Скоропадського продовжувалося формування регулярної армії. Проте організація війська за весь період існування гетьманщини не вийшла за межі підготовки кадрів. Перешкодою цьому було німецьке військове командування, а також байдужість і ворожість прийнятих на службу генералів та офіцерів-

росіян, які, будучи призначеними командирами військових з'єднань, гальмували утворення української армії. Одним і другим не потрібна була сильна українська армія.

Відзначимо, що гетьман Скоропадський як військовий фахівець високого класу підібрав сильну начальну команду. На основі нової організації українська армія мала складатися із 8 корпусів і 4-х кінних дивізій. Корпуси мали формуватися територіально й одержати назви за своїм розташуванням: Волинський, Подільський, Одеський, Київський, Чернігівський, Полтавський, Харківський і Катеринославський.

Німецьке командування пильно стежило за тим, щоб гетьманська Україна не набула такої сили, за якої могла б обійтись і без присутності німецько-австро-угорських військ. Німці перешкоджали П.Скоропадському розбудовувати справді боєздатну українську армію, переконуючи його в тому, що для захисту України досить і військ Центральних країн – Німеччини та Австро-Угорщини. Є свідчення про це і А.Денікіна, який підкреслив, що „німці всіляко протидіяли організації української армії, вважаючи її небезпечною для себе” [47]. Ще у квітні 1918 р., коли стосунки між німецьким командуванням і урядом Центральної Ради загострилися, німці роззброїли дивізію Синьожупанників (яка була сформована із військовополонених українців, звільнених із німецьких таборів і була одягнена в сині жупани через відсутність іншого одягу), а після гетьманського перевороту – і полк січових стрільців, сформованого із військовополонених галичан, які відмовилися служити гетьману, вважаючи незаконність його приходу до влади. Тому на початку гетьманського правління власне українські збройні сили склалися із Запорізького корпусу (командир генерал О.Натієв, заступник підполковник П.Болбочан) у складі 25 тисяч вояків. Він був основною ударною силою. Всього на початку липня 1918 р. у складі Української армії було до 35000 піхотинців, 1500 кіннотників та 60 гармат. Крім того, в гарнізонах різних міст України було ще близько 20000 вояків [48].

Згодом Запорізький корпус був реорганізований в Окрему Запорізьку дивізію, а Перша Запорізька дивізія П.Болбочана була перетворена на полк, який за самостійницькі настрої П.Болбочана був відправлений подалі від центру до російсько-української демаркаційної лінії, що на півночі Чернігівщини, де йому періодично довелося вести бої з

військами радянської Росії, які грубо порушували умови Брестського мирного договору й чинили військові провокації.

Зазначимо, що після роззброєння німцями полку січових стрільців, значна частина їх зібралася на Чернігівщині (м. Воронки) в районі розташування Окремої Запорізької дивізії. Полковник П.Болбочан пішов назустріч їхньому прохання й дозволив при своєму полку сформува-ти окремих курінь січових стрільців під командою сотника (згодом полковника) Романа Сушка у складі 4 сотень на чолі з Миколою Загаєвичем, Іваном Рогульським, Іваном Андрухом, Михайлом Турком, а сотник Роман Дашкевич сформував легку стрілецьку батарею при запорізькому гарматному полку. Як пізніше згадував Р.Сушко „... відношення старшин і козаків запорожців-однополчан до нас було на загал гарне. Головний бойовий склад полку і команда ставилися до нас гарно, по-братерськи, з повагою і признанням” [49]. Сам командир полку П.Болбочан надзвичайно прихильно ставився до січових стрільців, йдучи їм назустріч у всьому. Разом з полком вони протистояли фронтом більшовицькому війську. Правда, спільні дії тривали не довго. У серпні 1918 р. Рада Січових Стрільців на чолі з Євгеном Коновальцем звернулися до Гетьмана з меморандумом, в якому стверджувалася готовність Січових Стрільців служити гетьманській владі за умови, „що вона буде боронити самостійну і від нікого незалежну українську державність” [50].

Діяльність полковника П.Болбочана (це звання гетьман присвоїв йому 5 листопада 1918 р.) на Чернігівщині в боротьбі проти провокацій з боку більшовицького війська радянської Росії позитивно оцінює гетьман П.Скоропадський, незважаючи на те, що П.Болбочан виступав проти нього в період повстання Директорії. У „Спогадах” П.Скоропадський зазначає: „В цей час на півночі посилено ворухились більшовики і зібрали значні сили на нашому північному кордоні. Німців було недостатньо, я послав туди один полк з бригади генерала Бочковського, бувшої Натієва, і, за свідченням самих же німців, цей полк бився зовсім непогано під командою Болбочана, того самого, який згодом підняв повстання в Харкові” [51].

Становище 2-го Запорізького полку ускладнилося після того, як командир реорганізованої дивізії генерал Натієв через недовіру до нього подав у відставку, а на його місце був призначений генерал Боч-

ковський. Він розглядав запоріжців як частину майбутньої російської армії. Бочковський почав робити кадрові зміни, звільняти зі служби або понижувати у званні й посаді національно свідомих офіцерів. Справа йшла до ліквідації полку. Непорозуміння між Болбочаном і Бочковським загострювалися. Але під час інспекції полку військовим міністром генералом Рогозою Болбочан показав гарну військову виучку, організованість, знання озброєння, що здивувало міністра. Він пообіцяв свою підтримку й чесно виконав обіцянку, зробивши гетьману правдивий звіт про враження від бойових якостей полку. Крім того, полковник Болбочан особисто їздив до гетьмана і при розмові з ним домігся відміни руйнуючих і нетактовних наказів Бочковського.

На чернігівській прикордонній лінії 2-й Запорізький полк Болбочана знаходився майже три місяці. У цей час відбувся тяжкий бій із більшовицьким військом Росії, яка порушувала умови Брестського мирного договору. В цих боях загинула більша частина 1-го батальйону, в тому числі сотники Мартинюк і Боженко, найближчі помічники Болбочана, що були з ним від початку його служби в Українській армії.

У жовтні 1918 р. до Болбочана прибула делегація від Українського Національного Союзу, яка запросила його до участі в протигетьманському повстанні, що мало незабаром розпочатися. Делегація запевнила Болбочана, що В. Винниченко порозумівся з представниками радянської Росії, тому радила полковникові порозумітися з червоноармійськими частинами, що були розташовані на кордоні. П. Болбочан дав свою згоду на повстання, проте рішуче й категорично відмовився „порозумітися з більшовиками” [52]. Це була перша незгода між П. Болбочаном і представниками лівих течій українських політичних партій та В. Винниченком особисто.

Перед повстанням і в перші дні повстання П. Болбочан сподівався об'єднати демократичні революційні сили з консервативними хліборобськими для спільної боротьби проти москвофільських сил в Україні. Тому перед відходом свого полку з Чернігівщини (а вже був наказ Гетьмана про його перехід на Харківщину для з'єднання з рештою Запорізької дивізії) полковник Болбочан відвідав Гетьмана й звернув його увагу на причини незадоволення Українського Національного Союзу, а також відверто заявив, що в разі повстання він, Болбочан, з запорожцями не буде на боці гетьмана. Але Гетьман по-іншому оці-

нював ситуацію. Він вважав, що лідери Українського Національного Союзу не підуть на повстання, бо власними силами Україна не зможе протистояти більшовицько-московському наступу. А тому згодом більшовики заволодіють Києвом. Вихід із становища треба шукати в міжнародній підтримці.

Погоджуючись на підтримку повстання, Болбочан висунув умову Національному Союзу не руйнувати державний апарат, що існував при гетьманському режимі, щоб не допустити анархії, а на чолі армії поставити військового авторитетного керівника (не С. Петлюру). Згодом виявилось, що Директорія це проігнорувала.

У перші дні повстання полковник П.Болбочан перебирає у свої руки командування Окремою Запорізькою дивізією, яку впродовж другої половини листопада й початку грудня перетворює в Запорізький корпус. Тоді ж він отримує від Директорії призначення на посаду командуючого Запорізьким корпусом і всіма військами Лівобережної України. Новопризначеному командувачу тут же наказано захопити Харків, що він і виконав у ніч з 16 на 17 листопада. Командувачу 7-м Харківським корпусом генералу О.Лігнау (син німецького колоніста з Херсонщини) Болбочан запропонував залишатися й далі на службі у Директорії. Генерал погодився, але Директорія виступила рішуче проти цього й вимагала навіть його арешту. Це й змусило О.Лігнау виїхати на Дон, де він перейшов на службу в Добровольчу армію генерала А.Денікіна.

У цей час полковник Болбочан намагався не робити різкої ломки державного апарату. Урядовці залишались на своїх місцях. Лише замість губернського старости на чолі цивільної адміністрації Харківського відділення Українського Національного Союзу було поставлено губернського комісара Сергія Тимошенка. Зміна влади пройшла організовано, без експесів, із дотриманням порядку.

Встановлення влади Директорії в Харкові і його околицях пройшло спокійніше, ніж в інших містах України. Але незабаром склалися такі обставини, що військові частини під керівництвом полковника Болбочана змушені були залишити Харків без бою. Цей факт і дав підставу його недругам з лівосоціалістичного крила партії соціал-демократів і соціалістів- революціонерів – В.Винниченку, І.Мазепі, Б.Мартосу, П.Христюку, а за ними їх послідовникам, не розібравшись у причи-

нах (а вони в цьому були не зацікавлені), звинуватити Болбочана в нездатності керувати військами, боягузстві, зрадництві.

Зокрема, голова Директорії В.Винниченко ще в кінці 1919 р. з гнівом та неприязню писав, що ніби-то командувач Лівобережним фронтом полковник Болбочан, щоб „переконати Директорію в страшній силі російського війська, без бою, навіть наступу з боку ворога, кидає Харків і тікає. Харків кілька днів стоїть без усякої влади, поки на заклик харківського робітництва (підкреслення наше – Б. П., Ю.Є.) не приходять російські війська” [53].

Від початку до кінця тут суцільна неправда і наклеп, про що читач довідається нижче.

Як же було насправді? В якому становищі опинився полковник Болбочан у Харкові, і якою була чисельність його військ та чисельність військ противника?

На час вступу підрозділів Болбочана до Харкова на Харківщині й Полтавщині перебували війська 1-го німецького армійського корпусу в кількості 16 тисяч чоловік, 90 гармат. З них у Харкові було приблизно 10 тисяч німецьких солдатів. На півночі Чернігівщини розташовувались частини 41-го резервного корпусу. Другий німецький армійський корпус у кількості 20 тисяч чоловік і 100 гармат знаходився в Києві та Криму [54].

При вступі болбочанівських частин до Харкова і роззброєнні штабу 7-го Харківського українського корпусу німці дотримувалися нейтралітету. Бо перед цим, 9 листопада 1918 р., в Німеччині сталася революція і влада кайзера була повалена. Німецькому командуванню та військам було не до українських справ. Вони турбувалися про те, якби швидше вибратися з України на батьківщину.

А тепер розглянемо, які заходи для наступу на Україну запровадив ЦК РКП(б) і Раднарком Росії. У день капітуляції німецьких військ на Західному фронті 11 листопада 1918 р. Раднарком Росії ухвалив постанову, якою забов'язував Реввійськграду республіки „в десятиденний строк розпочати наступ на підтримку робітників та селян України (підкреслення наше – Б. П., Ю.Є.), які повстали проти гетьмана”. Ось де починався „заклик харківського робітництва” по-винниченківськи. На основі цієї постанови було утворено Український революційний штаб. Його командувачем призначено В.Антонова-Овсієнка, який 22

листопада інформував В. Леніна про те, що 17 листопада утворена Рада Українського фронту в складі Й.Сталіна, В.Затонського, Г.П'ятакова, В.Антонова-Овсієнка під замаскованою назвою “Рада групи військ Курського напрямку”.

У радянській історіографії десятиліттями стверджувалось, що наступ на Україну в листопаді 1918 р. здійснювали дивізії українських повстанців, сформованих в нейтральній смузі на Чернігівщині. Насправді це не відповідало дійсності. Більшовик Я.Епштейн, який працював в Україні писав: „В самій Україні ... ми не розпоряджаємося будь-якими силами ... зокрема на Чернігівщині. Нема чого розраховувати без перекинення Червоної армії, не тільки на успіх революційного повстання в Україні, але навіть на його виникнення”. В.Антонов-Овсієнко вимагав від Реввійськради Росії регулярних частин Червоної армії, оскільки партизанські загони Чернігівщини „напіванархістські групи”. До речі, В.Антонов-Овсієнко у доповідній головкому І.Вацетісу на початку грудня 1918 р. писав, що організовані з цих груп „частини відмовились в більшості коритися наказові перейти з Чернігівщини в зазначений район” для наступу на Харків. Їх оголосили ворогами радянської України, звільнили командира дивізії, а комісара віддали під суд [56].

Для наступу на Україну наказом головнокомандувача Росії І.Вацетіса Антонову-Овсієнку передавалися 43-й робітничий полк у Воронежі, друга Орловська кавалерійська дивізія, робітничий, чотири продовольчих кавалерійських полки, Московська робітничая дивізія, загін Кожевнікова з-під Уфи, броньований поїзд із Москви. Разом із радянськими військами й партизанськими загонами в боротьбі проти військ Директорії в Україні брали активну участь загони інтернаціоналістів (що заперечував В. Винниченко), сформованих з колишніх військовополонених, що стали на бік радянської влади. Так, у складі військ харківської групи і військ Українського фронту на початку 1919 р. перебували Катерининштадський полк під командуванням Фукса чисельністю понад 1000 чоловік, 1-й Московський інтернаціональний полк у кількості 400 чол., Казанський інтернаціональний загін у складі 540 чол., Орловський інтернаціональний батальйон – 300 чол. Бійці-інтернаціоналісти – німці, угорці, чехи, серби, югослави та ін. [57].

У доповідній головкому І. Вацетісу Антонов-Овсієнко подає чисельність військ Курського напрямку, який 6 грудня 1918 р. був перейменова-

ний в Український фронт, понад 30000 чол., в тому числі на Харківському напрямку понад 20000 чол. Крім регулярного війська, в районі Полтави діяв сильний партизанський загін кількістю до 4000 чол.

Водночас В. Антонов-Овсієнко повідомляє, що за агентурними даними, загальна чисельність армії Директорії „досягає 45000 багнетів, 3000 шабель, 60-70 гармат”. Але основна частина (до 20000) цих військ знаходилася в Києві й навколо нього. Безпосередньо проти більшовицького війська, за даними Антонова-Овсієнка, діяли частини колишнього 7-го Харківського українського корпусу „гірше інших сформованого (до 4000 багнетів, 500 шабель, 8 гармат легких, 2 гаубиці, 2 бронепотяги)” [59].

В іншому місці В. Антонов-Овсієнко пише: „Наша розвідка числить в його загоні (Болбочана. – Б.П., Ю.Є.): 1-й Валківський, 2-й Харківський, 126-й, 117-й і 48-й Карачаєвський піхотні полки, 2 ешелони піхоти на вокзалі Південно-Східної залізниці (мабуть Запорізький піхотний полк), загін в казармах колишнього 30-го піхотного полку – всього 1900 багнетів” [60].

Військовий міністр УНР генерал Греков у доповідній урядові повідомляв, що в кінці грудня на всіх фронтах України, з усіма гарнізонами й резервами було 21100 чол. А безпосередньо на Кременчуцькому напрямку, під командою Болбочана, було всього 4000 чол. [61]. Як бачимо, ці дані наближені до тих, які назвав В. Антонов-Овсієнко спочатку. Тому не зрозуміло, звідкіля ж узяв фантастичну цифру 200 000 осіб Борис Мартос.

Військам Болбочана великої шкоди завдавала більшовицька розвідка. Антонов-Овсієнко про це пише: „Старанно працювала агентурна розвідка повстанських ревкомів, з якими ми перебували в постійному зв'язку. Особливу цінність представляли телеграми українських штабів, які перехоплювалися залізничниками (ми встановили точний „контроль” над телеграфним зв'язком отамана Болбочана, який командував петлюрівськими військами на Лівобережній Україні)” [62].

Становище українського війська ускладнювала наявність німецького війська в Харкові, Полтаві та інших містах. Підкреслимо, що московські більшовики раніше звернули увагу на цей фактор і вели активну роботу по їх нейтралізації й залученню на свій бік. При затвердженому на території Росії рішенням ЦК РКП(б) Тимчасовому

робітничо-селянському уряді України було створено іноземний відділ, а при ньому – спеціальний підвідділ по роботі серед німецьких солдатів. Він керував агітаторами й організаторами, друкарнею й розповсюдженням літератури серед особового складу німецьких військ. Це дало свої результати: в 1-му німецькому армійському корпусі в Харкові була створена Рада солдатських депутатів. Під час переговорів із нею радянські представники пообіцяли пропустити цей корпус у Німеччину, якщо німці допоможуть витіснити війська Болбочана з Харкова, видадуть зброю робітникам і спільно з радянськими представниками організують пропускні пункти для „таємного переходу українських (читай „російських” – Б.П., Ю.Є.) революційних військ через демаркаційну лінію” [63].

Як свідчать матеріали протоколу засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України про переговори із солдатською Радою 1-го німецького армійського корпусу, німці на це погодилися. В протоколі, зокрема, зафіксовано: „Німецька Рада депутатів у кожному випадку сприятиме українським військам (читай: „військам радянської Росії” – Б.П., Ю.Є.) в занятті звільнених пунктів ... Солдатська Рада 1-го армійського корпусу всіляко сприяє постачанню рад депутатів і ревкомів зброєю” [64].

Про дієву підтримку німцями більшовицького війська залишив переконливі свідчення його командувач В. Антонов-Овсієнко у своїх донесеннях. 7 грудня 1918 р. він повідомляє головному І. Вацетісу: „З німцями ми успішно домовляємось”; 7 січня 1919 р. – „німці беруться затримати українські війська, зайнявши разом з нами вокзал”, „робітники Харкова повстали. Німці їх підтримують”. Більше того, солдатська Рада домоглась від свого командування арешту штабу Болбочана. Німцям вдалося заарештувати декілька нижчих чинів штабу (старші були у від’їзді) на кілька днів. Антонов-Овсієнко свідчить, що подібної долі зазнав і штаб 1-ї особливої Запорізької дивізії. Йому під тиском німців довелося перебраться з Куп’янська в Коват. До того ж на станції Слов’янській він був сильно пограбований німцями. Ними ж частково був роззброєний Богданівський полк. І, нарешті, німці пред’явили Болбочану ультиматум: негайно очистити Харків і його околиці від українських військ на відстань 24-х кілометрів. Під тиском двох військових сил – німецької та російської – Болбочан змушений

був поступитися. Антонов-Овсієнко, свідчить, що Болбочан „мусив покинути Харків” [65].

До всього вищесказаного додамо, що командувачу Лівобережним фронтом полковнику П.Болбочану необхідно було виділяти частину війська для боротьби з махновськими загонами, які наступали з півдня, а також проти білогвардійської армії Денікіна, що йшла з південного сходу. Не кажучи вже про те, що в тилу його військ більшовики, яких тисячами направляли з Росії, піднімали десятки повстань.

Становище, яке склалося в той час на Лівобережному фронті, об’єктивно охарактеризував один із учасників визвольної боротьби того періоду, Олександр Удовиченко, який виконував у той час обов’язки генерал-квартирмейстера. У своїх спогадах він пише: „На Лівобережному фронті бойові операції зразу ж були несприятливі для українських військ. Переважаючі сили ворога примусили наші війська відступати крок за кроком з важкими боями. Червона Армія, спираючись на великі резерви, мала всі можливості ведення ширшого маневру, з охопленням флангів наших військ. Одночасно з боями на фронті українські частини мусили виділяти чимало сил для боротьби з комуністичними партизанськими відділами, що вешталися в запіллі (в тилу. – Б.П., Ю.Є.) наших військ. Ці ворожі відділи висаджували в повітря залізниці, мости, переривали телеграфні дроти, утруднюючи керування військами і вносили дезорганізацію в запілля Української Армії. Боротьба йшла жорстока. Якщо українські війська зважали на закони гуманності у війні, то Червона Армія відкидала їх. Ранених, полонених розстрілювали більшовики на місці, після знуцань. Кожний український вояк вважав за ліпше пустити собі кулю в чоло, ніж опинитися в полоні” [66].

Проте абсолютно немає підстав стверджувати, що українське військо на чолі з Болбочаном панічно залишало Харків і рятувалося втечею, про що так зневажливо, з презирством писали В.Винниченко, Б.Мартос та їх послідовники. Навпаки, українські полки, знекровлені й знесилені безперервними боями, чинили відчайдушний опір більшовицькій навалі. В донесенні Реввійськради української радянської армії головному Вацетісу відзначається: „... після перших боїв під Козачою Лопанню і Слатіно, Грайвороном і Золочевим петлюрівці очистили Харків. Радянські українські (читай „російські”. – Б.П., Ю.Є.) війська

вступають у місто. Наші втрати до 300 убитих і поранених”. Далі В. Антонов-Овсієнко пише: „... розраховуючи на те, що ми зв’язані заняттям такого великого центру, як Харків, Болбочан, 4 січня раптово повів навальний наступ від Люботина, в головному напрямку на Дергачів, загрожуючи нам в тил і прагнучи відрізати нас від Білгорода. Спочатку йому вдалося потіснити частини 2-ї дивізії під Харковом. Тов. Бобарев проявив неабияку розгубленість. Деякий переполох охопив довірених штабу фронту” [67].

Найчіткіше показав бойову діяльність і скрутне становище свого війська полковник П.Болбочан у доповідній Головному Отаманові С.Петлюрі 10 січня 1919 р. Вона заслуговує того, щоб більшу її частину навести тут повністю, бо в ній, як у дзеркалі, відбито скрутне, трагічне становище, в якому опинилися частини Лівобережного фронту. Болбочан пише: „... за Харків Республіканська дивізія і 1-й Дорошенківський полк билися особливо по-лицарськи. Після оставлення Харкова бої не припинялися ні на одну годину. Приходиться стримувати весь час дуже гарне регулярне військо ворога, значно переважаючого в кількості ... Вчора ворог вів весь день наступ великими силами по всьому фронту [68].

У районі станції Мерчик-Максимівка ворогові вдалося оточити 1-й піший Республіканський полк імені Отамана Болбочана. Славний полк цілий день вів нерівний бій до вечора, майже весь був знищений. Вбиті всі найкращі старшини і козаки. В даний момент полк майже не існує ... Замінити його не маю чим, бо всі останні полки теж в бою. Всі змучені, люди на ногах не тримаються ... Була надія на Київ ...

Ми перед Батьківщиною свій обов’язок виконали чесно, а хто нас буде в чім-небудь звинувачувати, хай робить це той, хто більше нас зробив для Батьківщини ...

На нас насуваються російські більшовицькі війська, над організацією яких працювали цілий рік найкращі офіцери Генштабу російської армії. Це військо воює з ідеєю українства, воно з наміченою метою йде нищити все те, що підтримує Україну. Мені вороги відверто передають, що їм необхідно знищити мій Запорозький корпус, котрий для росіян найстрашніший, як строго національний (особливо Республіканська дивізія).

Окрім російських більшовиків, куди не повернись у мене скрізь фронт – то уже свої хатні вороги, котрих необхідно во ім’я всього святого

знищувати (більшовики, українські монархісти, авантюристи...). Такий є Махно, на Катеринославщині, котрий заставляє мене виділяти міцний загін для боротьби з ним, у Прилуках піднімає голову Ковтун, котрий має досить сильний загін. Багато таких „героїв” працюють по всій Україні, нищать, і з котрими приходиться боротися, а сили все зменшуються. Багато „допомогли” в цій справі добродії Шинкар і К°.

З дончаками бої припинилися, але становище з ними не виявлено. Добровольці посуваються на Слав'янск і теж рвуть мої сили ... “ [69].

Щодо іншого звинувачення П.Болбочана, висунутого В. Винниченком про „розгін робітничого з'їзду” в Харкові, арешт і розстріл багатьох його учасників і керівників, зауважимо, що останній у цьому випадку не зовсім чесний. Насправді ж, тогочасні події в Харкові мали такі передумови. Більшовицьке керівництво радянської Росії докладало всіх зусиль, щоб запобігти встановленню влади Директорії на Лівобережній Україні. Для роботи в підпіллі в Україну було направлено сотні комуністів та агітаторів, які закликали до повалення влади Директорії і встановлення радянської влади. У Харкові в листопаді-грудні 1918 р., у період боротьби проти гетьманців, продовжували діяти керівні центри більшовицького підпілля – Виконавче бюро ЦК КП(б)У, в області – партійний і військово-революційний комітети. Виконавче бюро поставило перед комуністами завдання – створити в Харкові орган повстання – Раду. Незважаючи на попередження, командування українського війська, більшовики 22-23 листопада явочним порядком провели вибори до Ради робітничих депутатів, котра майже на дві третини складалася з більшовиків і які відкрито закликали до повалення Директорії (яку очолював В. Винниченко). А далі сталося, як стверджує радянське джерело, ось що: „Петлюрівці заарештували президію і, переписавши всіх присутніх, розігнали засідання. На знак протесту проти насильства більшовицький комітет організував загальний страйк харківських робітників... Під натиском могутнього руху робітників петлюрівці звільнили президію Ради робітничих депутатів і обіцяли не розганяти її засідання... “[70]. Так де ж тут розстріли? Чи проявили б таку гуманність більшовики до українців, які у воєнний час відкрито закликали б до повалення радянської влади?

У спотвореному, перекрученому вигляді соціал-демократи й соціалісти-революціонери розтиражували епізод із заборороною проведення

селянського з'їзду на Полтавщині. Так, один із лідерів соціалістів-революціонерів Павло Христюк стверджує, що „... отаман Болбочан пороврізками українських селян – членів селянського з'їзду на Полтавщині, – за „більшовизм” переслідував українських соціалістів-революціонерів лівих (засудив до розстрілу, між іншим, відомого революціонера Шинкаря, який чудом, уже поранений утік з-під розстрілу) і в той час водився з бувшими гетьманськими посіпаками, російськими добровольцями-монархістами, перефарбувались на хвилю в українських самостійників...” [71].

Що ж відбулося в Полтаві в той час? Ініціаторами скликання селянського з'їзду були ліві есери-боротьбисти. Вони створили свій Центральний ревком, до якого входили Гнат Михайличенко, Микола Шинкар, Василь Блакитний, Василь Лашкевич, Микола Литвиненко, Олександр Шумський. Центрревком звернувся до робітників, селян і солдатів із закликом знести з лиця землі Директорію й відновити владу Рад. Більшовики Києва, Полтави та деяких інших міст установлювали контакти з боротьбистами в ході боротьби проти Директорії, співробітничали з ними в ревкомах і радах... [72].

М.Шинкар, член Центрревкому, колишній офіцер російської армії, у свій час у період Центральної Ради відіграв позитивну роль для УНР. У грудні 1917р. був призначений начальником Київського військового округу, в січні-лютому 1918 р. – головнокомандувачем військ УНР на противільшовицькому фронті. В добу Гетьманату очолював партизанські загони на Звенигородщині проти влади гетьмана П.Скоропадського. В разі перемоги боротьбисти планували призначити Шинкаря на посаду військового міністра. Під час наступу на Полтаву (30 листопада 1918 р.) в його повстанському загоні нараховувалося від 4 до 5 тисяч бійців. Захопивши Полтаву, М.Шинкар вчинив жорстоку розправу над гетьманською адміністрацією і штабом 6-го Полтавського армійського корпусу. Було розстріляно командувача корпусу генерал-лейтенанта Слюсаренка, командира піхотної дивізії генерала Богаєвського і 100 офіцерів українського війська. Такого масового знищення офіцерських кадрів української армії співвітчизниками історія української революції більше не знає. Лідери ж Директорії УНР та її уряду про цей жахливий злочин не згадують. Звичайно, полковник П.Болбочан мав всі підстави віддати М.Шинкаря під суд, від якого той утік [73].

Про селянський з'їзд у Полтаві залишив переконливі свідчення тодішній губернський комісар освіти (при Гетьмані й Директорії) Віктор Андрієвський, який у спогадах записав: „Виступало багато найрізноманітніших революціонерів, а між ними і Шинкар – якийсь напівбожевільний С.-Р. (есер. – Б.П., Ю.Є.). Плів, як звичайно, різні дурниці, а при кінці зовсім недвозначно заявив, що Болбочан і Директорія, то ще не знати що за люди, а от московські більшовики, так ото справжні приятелі трудового народу і, що, мовляв, він – Шинкар і його компанія в першу чергу протягнуть руку до своїх московських товаришів”.

На з'їзді особливо гостро нападав на Директорію УНР один делегат, який навіть не володів українською мовою. За наказом Болбочана підозрілого було затримано. При обшуку в нього знайшли 400000 нових рублевих асигнацій. Він виявився більшовицьким агентом-провокатором. Щодо арешту ревкому, то В. Андрієвський, посилаючись на розповідь Болбочана, стверджує, що влада Директорії обійшлася з ним дуже коректно. Спочатку подякувала ревкому за допомогу у взятті Полтави, а потім запропонувала йому визнати розпорядження нової влади, або увійти з нею в коаліцію для вироблення спільного плану подальших дій. „Ревком” категорично заявив, що ні в які переговори він не вступає ... Тоді його було заарештовано і він знаходився під арештом одну добу. „Революційне” військо було обеззброєне і розпущене. Розійшлися спокійно, тихо і мирно. Лише вимагали гроші, які нібито їм обіцяли по 40 крб. добових [74].

Лише за кордоном В. Андрієвський із чуток довідався, що нібито за наказом Болбочана була спроба розстріляти Шинкаря, але той поранений утік. Ці чутки стали пізніше підставою для гострої критики й шалених нападок на П. Болбочана з боку лівих елементів українських соціалістичних партій, особливо есерів (боротьбистів) та окремих соціал-демократів (у тому числі самого В. Винниченка).

Викриття платної московської більшовицької агентури, яка вороже й відкрито діяла проти УНР, спонукало П. Болбочана діяти рішуче у справі захисту української державності. Він видав наказ такого змісту: „Оголошую, що ніяких советів робочих депутатів, монархічних організацій і всяких (інших) організацій, що намагаються захопити владу, я не допущу. Підкреслюю, що ми боремося за самостійну демократичну

Українську Республіку, а не за єдину Росію, яка б вона не була – монархічна чи большевицька” [75].

Зміст цього наказу викликав шалену лють, ненависть та всілякі домісли й наклепи на полковника Болбочана з боку керівників Директорії та Уряду УНР, на захист яких він був спрямований. За рішучі дії проти московських неділимців білого й червоного напрямків, а також проти всіх охочих до анархістського захоплення влади його звинувачували в „контрреволюційності” і навіть „зраді” української держави [75].

Парадоксальний факт: головна військова сила, на яку опиралася Директорія у своєму повстанні – Запорізький корпус і загін (а згодом Осадний корпус) Січових Стрільців, – дисциплінована, національно свідома й вірна Директорії, а в її особі українській державі, була піддана найбільшій критиці й шельмуванню.

Енергійну агітацію проти П.Болбочана розпочала не тільки російська більшовицька партія (яка прагнула нейтралізувати сильного противника), але й ліві течії українських есерів (боротьбисти) і соціал-демократів („незалежники”), та інші підлеглі, сумнівні, а то й злочинні дії яких Болбочан не раз присікав, ліквідуючи їх у зародку.

Відзначимо, що полковник Болбочан ніколи не виступав проти української держави та її уряду. Будучи дисциплінованим і відповідальним командиром, він беззаперечно виконував усі накази головно-го командування армії. Правда, відвертий і щирий за характером, він, не криючись, різко критикував непослідовну, суперечливу політику уряду та його міністрів, чим викликав незадоволення останніх та налаштовував їх проти себе.

Тогочасні матеріали про діяльність В.Винниченка є певним ключем до розуміння його негативного ставлення до П.Болбочана. Так, ще в період гетьманської влади В.Винниченко домовився із представниками радянської Росії, які вели переговори із гетьманом П.Скоропадським, Х.Раковським і Д.Мануїльським, про те, що вони нададуть йому допомогу в повстанні проти гетьмана, а В.Винниченко у відповідь від імені майбутнього уряду пообіцяв легалізувати діяльність комуністичної партії в Україні.

П.Болбочан таких компромісів не визнавав. Він чесно воював як проти білої, так і проти червоної армій. Він жодного разу не заявляв про перехід на той чи інший бік. Щодо інших отаманів армії Директо-

рії (О.Волоха, Д.Зеленого, О.Данченка), то мусимо визнати, що вони заплямували себе переходом на бік більшовиків, шкодили Україні, виступаючи проти української держави, але, однак, зазнали значно меншої критики з боку Володимира Винниченка, Бориса Мартоса, Ісаака Мазепи, Павла Христюка, Симона Петлюри, ніж Болбочан.

3. Політична доля П.Болбочана: арешт, суд, страта

Знаючи неприхильне ставлення до П.Болбочана членів Директорії та Головного Отамана С.Петлюри, негативні чутки про нього поширював малописьменний сотник Омелян Волох, який, ставши отаманом, командував Гайдамацьким полком, прилученим до Запорізького корпусу. Він мав честолюбні плани стати командиром Запорізького корпусу замість Болбочана. Головний Отаман С.Петлюра довіряв О.Волоху більше, ніж П.Болбочану, мабуть, тому, що у створеному Петлюрою в січні 1918 р. Гайдамацькому курені Волох обіймав посаду командира сотні. Маючи прямий зв'язок із Головним Отаманом, Волох допускав наклепи на свого командира. Зрештою, справа дійшла до того, що Волох 22 січня 1919 р. несподівано зняв свій Гайдамацький полк із фронту, ешеленом прибув до Кременчука, де знаходився штаб полковника Болбочана, і заарештував його разом із начальником штабу групи військ полковником Сільвановським, співробітником штабу полковником Гейденрейхом.

Про цю подію командир 2-ї Республіканської Запорізької дивізії молодий кадровий полковник Михайло Крат розповідає наступне: „Однієї ночі, до моєї кімнати в готелі увійшли командири полків і сказали, що на станції гайдамаки за наказом О. Волоха заарештували штаб Болбочана. Командири просили вести полки дивізії на станцію проти гайдамаків і звільнити улюбленого отамана. Я відмовив, мотивуючи тим, що недопустимо в безпосередньому сусідстві з ворогом починати міжособну війну. Але пообіцяв виїхати на станцію і в'язнити ситуацію... На станції у вагоні-теплушці були Волох і командир першої Запорізької дивізії Загородський, а перед ними стояли старші начальники. Чи вони з'явилися на заклик Волоха, чи прийшли самі, не знаю. Волох повідомив присутніх про те, що заарештував Болбочана тому, що мав відомості про його переговори з Денікіним і Красновим – російськими реакціонерами, з котрими не може бути жодних розмов. Болбочан зі своїм штабом буде відправлений до Києва, до Головного

Отамана, а він – Волох обіймає команду над Запорозьким корпусом, бо йому вірять гайдаки” [77].

Отже, це свідчення командира дивізії, до якої входив Гайдамацький полк Волоха, підтверджує, що арешт полковника Болбочана був здійснений не за наказом Головного Отамана чи уряду, а за власною ініціативою амбітного О.Волоха. Це стало можливим тому, що більша частина Запорізького корпусу була на фронті, а Болбочан, маючи звичку завжди були поблизу бойових рядів фронту, не тримав біля себе великої охорони.

Згодом голова Директорії УНР В.Винниченко, голова Ради народних міністрів Б.Мартос, інші представники уряду й військового командування намагалися представити справу так, нібито полковник Болбочан був заарештований „за зраду” з їх згоди. Але в архівних документах збереглася телеграма Волоха на ім'я Головного Отамана Петлюри, яка спростовує цю версію. Ось її зміст: „Сучасне становище примусило мене заарештувати отамана Болбочана з його штабом і вступити в тимчасове керування Запорізьким корпусом. Арешт був зроблений у зв'язку з невдачами під Полтавою, а також недовірям запорізьких військ до нього за орієнтацію на Дон. Прохаю Вас виїхати сюди для ознайомлення з місцевим становищем, загальної інформації нас і відповідним розпорядженням для Запорізького Корпусу, позаяк не маємо жодних відомостей про загальне українське становище...”

22 січня 1919р. Отаман Волох [78].

Отже, головною підставою арешту, за словами Волоха, була „невдача під Полтавою і недовіра запорізьких військ“. Як міг це встановити командир полку Волох, будучи на два ступені нижчим за рангом і посадою від Болбочана. Як бачимо, провокаторською акцією О.Волох не тільки грубо порушив військову дисципліну, але й вчинив злочин, безпідставно заарештувавши свого військового начальника, командуючого Лівобережним фронтом полковника П.Болбочана. Другим злочином Волоха було те, що він самовільно зі своїм полком залишив фронт в умовах бойових дій, чим створив умови для більшовицьких військ розпочати наступ через оголену ділянку фронту. Це поставило війська Лівобережного фронту в тяжке, критичне становище, і вони в умовах анархії через дії напівграмотного командира Волоха змушені були відступати аж до Вапнярки.

Легендарний український військовий діяч генерал-полковник армії УНР Михайло Омелянович-Павленко відзначає, що найдокладніше, з належною аргументацією Волохівщину висвітлив колишній державний інспектор при Запорізькій групі Гавришко [79], який вважав, що „Омелько Волох був свідомим агентом московських комуністів, його протиставлено було популярній на той час на Лівобережжі постаті отамана Петра Болбочана, а всю волохівщину автор вважає за організацію, що повинна була зруйнувати найсвідомішу та добре зорганізовану групу українських військ, що нею був за часів Гетьманату Запорізький корпус.

Дійсно, комуністи (як російські, так і українські, але кожний зі своєю метою) мусили звернути увагу на Запорожців, бо знавці стверджують, що Запорізький корпус виглядав як добра регулярна військова частина, а головно був національно усвідомлений...

Досить буде навести тут командний склад: командир корпусу отаман (генерал) Натієв, полковники Болбочан, Сікевич, Загородський, Олександр Шаповал, Сварика, Болотов, Одинець, Алмазов, Петрів, Козьма, Селіванський, – все це поважні люди, фахівці і свідомі українці.

Дезорганізація запорожців велася у двох напрямках: Волох свідомо виконував директиви лівих українських С.-Р-ів, що хотіли захопити владу в корпусі. Цим самим одночасно досягалась мета й російських комуністів, себто колотнеча і дезорганізація в Запорожців” [80].

Далі Гавришко розкриває руйнівні та зрадницькі дії Волоха, який із метою дискретизації П.Болбочана надіслав низку листів-доносів до вищого командування (передусім Петлюрі), а в подальшому став виступати й проти уряду й Головного Отамана й закінчив відкритою зрадою та переходом до більшовиків.

Дивно, що Директорія УНР, уряд і командування армії УНР жодних попереджувальних і каральних заходів до Волоха не вжили. Це й привело його до того, що крім січневого самовільного арешту командуючого Лівобережним фронтом, 23 березня 1919 Волох фактично здійснив військовий заколот: арештував командуючого південною групою військ УНР генерала Федора Колодія та начальника штабу полковника Євгена Мишківського. За підтримки українських есерів створив „Револуційний комітет південно-західного фронту України” і проголосив боротьбу проти Директорії за „советы” [81].

Цей зрадницький злочин Волоха завдав величезної шкоди УНР, бо на півдні перебувала більша половина армії. Бездарний малописьменний авантюрист Омелян Волох не зміг організувати опір більшовицьким військам, відвів свої частини на румунську територію. Румуни забрали всю його зброю й величезну кількість майна (40 ешелонів) [82]. Цей вчинок Волоха залишився безкарним.

І, нарешті, наприкінці листопада 1919 р. отаман Волох на нараді уряду та командування армією УНР відкрито виступив проти уряду й свого протеже Головного Отамана Симона Петлюри, заявивши, що „єдиним порятунком є признання радянської системи, пов'язання союзу з червоними росіянами і війна вкупі з ними проти цілого світу” [83]. Навіть після цього, маючи можливість, Симон Петлюра не заарештував О.Волоха. Закінчилося все тим, що на початку грудня О.Волох зрадив уряд УНР і Головного Отамана, забрав державну скарбницю й перейшов на бік більшовиків, які в 30-х роках минулого століття розстріляли його на Соловках.

У своїй ненависті до полковника Болбочана українські соціалісти дійшли до того, що навіть звинувачували його в кримінальному злочині – крадіжці грошей. Зокрема, голова директорії Володимир Винниченко у своїй книзі безпідставно пише: „...утікши до Кременчука й захопивши з собою кілька сот мільйонів карбованців, розробляє план, як пробитись із своєю руською офіцерньою й частиною обдуреного війська на Дін до Денікіна” [84].

По-перше, полководець Болбочан отримував гроші в банках лівобережних міст за розпорядженням Директорії та Головного Отамана С.Петлюри. Це підтверджується розмовою Головного Отамана з полковником Болбочаном по прямому проводу 10 грудня 1918 р., а саме:

– Головний Отаман: „Для Директорії потрібні гроші, отже, слід, аби Ви, займаючи нашими військами певні міста, де є казначейства, робили виїмки з них, посилаючи підмогу і для Директорії в установленій пропорції”.

– Отаман Болбочан: „Перш всього прохаю Директорію зробити безпосереднє розпорядження в усі банки, аби вони по першому моему вимоганню видавали половину наявності мені; це розпорядження необхідно для морального оправлення, бо інакше прийдеться брати силою”.

– Головний Отаман: „Таке розпорядження Директорія вже вида-

ла і текст його, коли в Вас немає, я накажу Вам передати сьогодні по прямому дровові”.

– Отаман Болбочан: „Це необхідно для Харківського банку” [85].

Щодо звинувачення полковника Болбочана у зв'язках з донським військом, то він у своєму рапорті військовому міністру 5 березня 1919 р. із міста Станіслава повідомляв: „Казали, що я вів переговори з добровольцями – неправда! Добровольці і більшовики присудили мене до смерті, а в Харкові старшини-добровольці робили на мене замах.

Головний Отаман Петлюра мені особисто по телеграфу передав наказ увійти в переговори з Дончакми і військом Антанти, що висадилося в Севастополі. Я й самий наполягав завести переговори з дончакми і Антантою, але я рахував, що Центральний уряд самий це зробить, і коли я одержав наказ вести переговори, то був дуже здивований, бо абсолютно ніяких директив з приводу переговорів не отримував, а по-друге, головне командування знало, що в той час у мене не було таких людей, котрі б могли виконати таку відповідальну місію і я довго з губернiальним комісаром Харківщини п. Тимошенком, обговорював кого би нам послати до Новочеркаська і Севастополя, нарешті я вирішив послати до дончаків п.Певного, але він спочатку згодився, а на другий день відмовився. А перед цим я був уже послав телеграму Краснову, в котрій вимагав, аби військо дончаків залишило Донецький район. У відповідь отримав телеграму від полковника Н-н-ка донського загону, котрий просить припинити військові дії. Надалі необхідно було зговоритися, а послати не було кого. Тоді я послав телеграму Волоху, який з гайдамацьким полком був у районі Бахмут-Яма-Ліман-Нирково, з наказом почати переговори з командуванням передового донського загону, бо необхідне було вугілля. А далі вирішив послати старшин Генерального штабу, але Волох навідріз відмовився виконати мій наказ” [86]. Отже, як бачимо із змісту рапорту, Болбочана підставили командування і уряд, а потім звинуватили в самочинних зв'язках з добровольцями й Доном і зраді.

Та повернемося до П.Болбочана. Після його арешту в окремих частинах Запорізького корпусу, особливо в резервній Республіканській дивізії, почалися заворушення. Пролунали пропозиції розгромити Гайдамацький полк і силою звільнити свого командира П.Болбочана. Справа дійшла до сутичок між запорожцями й козаками Гайдамацького полку О.Волоха.

Тільки втручання заарештованого П.Болбочана зупинило розвал війська. Він умовив своїх бійців утриматися від насильницьких дій і зажадав відіслати заарештованих до Києва. Боячись, що волохівський конвой вчинить розправу над арештованими, запорожці, в такій же кількості (8 чоловік) послали і свою групу для охорони та з'ясування справи перед урядом (в т.ч. полковника Мальціва, сотників Авраменка, Письменного та ін.) [87].

У Києві делегація Запорозжців, яка супроводжувала П.Болбочана, по суті справи нічого не дізналась. Голова Директорії УНР В.Винниченко пояснив прибулим, що арешт відбувся з наказу уряду й причина арешту „недемократизм” Болбочана. Головний Отаман С.Петлюра взагалі відмовився від зустрічі з делегацією.

Полковника П.Болбочана, з огляду на його роль в протигетьманському повстанні та зважаючи на його високу посаду, за розпорядженням Є.Коновальця поселили в готелі „Континенталь” у 22 кімнаті, а по сусідству в 21 кімнаті жив Головний Отаман С.Петлюра. В інших номерах мешкали військовий міністр генерал О.Греків, командувач корпусу Січових Стрільців Є.Коновалець та ін. Дивним є те, що, проживаючи по сусідству, головний Отаман не знайшов потрібним поговорити із командувачем фронтом (а їх було чотири – Лівобережний, Південний, Західний і Північний). Офіційно Болбочану не пред'явили звинувачення, затягуючи справу з розслідуванням. Зате, починаючи з 25 січня 1919 р., в офіційному органі інформаційного Бюро Армії УНР „Українська ставка” його керівник есер Н.Григорієв, він же був і керівником пресової служби армії, в кількох номерах обливав брудом командувача Лівобережним фронтом полковника Болбочана, зводив на нього наклепи, висував страхітливі звинувачення у злочинах типу: „грандіозна провокація чорної сотні”, „контрреволюційна провокаторська діяльність штабу Болбочана” і т.п. І це без будь-якого розслідування справи і з'ясування обставин арешту.

Не відставав від Григорієва в очорненні Болбочана й голова Директорії УНР. У виступі на Трудовому Конгресі він повторив те саме [88]. З цього можна зробити висновок, що, заплутавшись у своїх державотворчих комбінаціях, не розв'язавши назрілих внутрішніх проблем (проведення земельної реформи та ін.), потрапивши у складні зовнішньополітичні обставини, підсилені невдачами на фронті, Директорія УНР, уряд і головне командування армії, очолювані соціалістами (соціал-демократами й

соціалістами революціонерами), шукали винуватців, на яких можна було б перекласти вину за свою безпорадність. Одним із таких винуватців став полковник П.Болбочан, який бажав бачити Україну „ні червоною, ні білою”, а тільки незалежною демократичною державою.

Після арешту П.Болбочана, за наказом начальника політичного відділу Осадного корпусу січових стрільців сотника Юліана Чайківського (який пізніше у більшовицькій ЧК ганьбив своїх однополчан) було зроблено обшук на квартирі дружини Болбочана та його родичів. Хоча компрометуючих матеріалів не знайшли, але забрали всі цінні речі, гроші, навіть прикраси дружини, вчинили справжнє пограбування.

Обшук не дав підстав для звинувачення П.Болбочана у якихось злочинах. Його військове звання (Отаман) прирівнювалося до звання генерала. А його обшукували за наказом сотника. Слідство затягувалось. П.Болбочан замість „спокійного вичікування”, усно й письмово гнівно критикує головне командування армії УНР, уряд і самого С.Петлюру, атестуючи їх як дрібних авантюристів та інтриганів, і в ультимативній формі вимагає прискорення розслідування. Це ще більше ускладнило його становище. Представники соціалістичних течій на чолі з В.Винниченком вимагали для П.Болбочана суворого покарання, вбачаючи в ньому перешкоду на шляху порозуміння із радянською Росією, на бік якої вони схилялися.

Із наближенням більшовицької армії до Києва 1 лютого 1919 р. полковника Болбочана вивезли до Галичини в місто Станіславів, де тоді знаходився уряд ЗО УНР, під нагляд місцевої влади. Там його поселили в готелі. Уряд ЗО УНР зустрів його привітно й не забороняв вільно пересуватися по місту. Державний секретаріат ЗО УНР мав намір запросити П.Болбочана на посаду командувача Збручанським фронтом у війні з поляками. Але С.Петлюра просив не призначати його на відповідальні посади до завершення слідства. Не бажаючи псувати відносини з Головним Отаманом, Уряд і Голова Національної Ради д-р Євген Петрушевич від цього утрималися.

Полковник Болбочан знову в різкій формі вимагає від уряду УНР і Симона Петлюри висунення обвинувачення й призначення суду або звільнення з-під арешту.

Тим часом самочинний вступ у командування військами авантюриста Волоха призвів до різкого падіння бойового духу військ Лівो-

бережної групи. Перебуваючи впродовж двох місяців у безупинних боях без відпочинку, бійці й старшини зі зміною командування втрачали віру в перемогу із новим командувачем. Знесилені війська під переважаючими силами ворога й бездарним командуванням відступали аж до Вапнярки. Обібрані й роззброєні румунами, пригнічені й виснажені бійці та старшини ледь добралися до Галичини.

Під час перебування П.Болбочана в Станіславові туди у своїх справах приїхав командувач Осадного корпусу Січових Стрільців полковник Є.Коновалець. За ініціативою громадсько-політичного діяча ЗО УНР Льонгіна Цегельського була влаштована зустріч Є. Коновальця з П.Болбочаном. На ній був також присутній С. Шемет (один із організаторів Української партії хліборобів-демократів). Як згадував Є.Коновалець, його запитали, як би він поставився до того, щоб Болбочан повернувся до командування Запорізьким корпусом, на що Коновалець відповів, що ця справа взагалі не стосується Січових Стрільців, але він „особисто щиро вітав би отамана Болбочана за його поворот до активної праці в Україні, якщо це буде за згодою головного командування” [89].

Там же в Станіславові П.Болбочана зустрів Григорій Макаренко, брат Андрія Макаренка, члена Директорії УНР, і влаштував йому зустріч із братом. А.Макаренко переконав Болбочана в необхідності його приїзду в Тернопіль, де тоді перебував уряд УНР і запевнив, що він „переломить своїми доказами С.Петлюру в питанні повернення до війська полковника Болбочана” [90].

Із наступом польського війська на Станіславів полковник Болбочан, щоб не потрапити в полон, виїхав до Тернополя. Як стверджує Г.Макаренко, „Болбочан перебував у брата, в знайомих військових, був гарно настроєний а одного вечора він зайшов до нього дуже невеселий і розказав, що був у отамана Петлюри, що прийняв його отаман чемно і, навіть, сердечно, мовив, що давно чекає на нього... бо тільки він один може виконати важне доручення – поїхати за полоненими до Італії, а на фронті він мало буде корисним, бо тепер буде переформування відділів, а коли поверне з Італії з полоненими, то обійме команду якоюсь частиною війська на фронті” [91]. Стало зрозумілим, що С.Петлюра зволікав час у вирішенні справи П.Болбочана і хотів таким чином відлучити його від активної діяльності в Україні. Болбочан погодився

на пропозицію Петлюри. Мали виготовити в штабі документи й дати йому офіційне відрядження. Тим часом поляки підходили до Тернополя. Уряд і ставка евакуювалися в напрямку станції ст. Чорного Острова на Волочиськ. Болбочан поїхав слідом, а звідти вирішив поїхати до Проскурова (сьогодні м. Хмельницький), щоб попрощатися з вояками рідного йому Запорізького корпусу. Але тут Болбочан вчинив необачно, що й привело його до трагічної смерті.

При зустрічі зі старшинами й козаками Запорізького корпусу ті просили Болбочана взяти командування корпусом на себе. Він вагався. Тоді отаман Запорізької Республіканської дивізії Осмолівський і сім полковників командирів полків корпусу письмово звернулися до Державного інспектора військ Запорізького корпусу полковника Гавришка як представника вищого командування з вимогою негайно призначити отамана Болбочана командувачем Запорізької групи військ.

Одержавши цей протокол, Державний Інспектор Запорізького корпусу полковник Гавришко 7 червня 1919 р. видав наказ, в якому пропонував командувачу Запорізьким корпусом отаману Сальському негайно передати свої обов'язки отаману Болбочану, а Болбочану вступити в командування військами Запорізької групи.

Цього ж дня полковник Гавришко рапортом доповів про це Головному Отаману.

С. Шемет, який у той час був у Проскурові і зустрічався з полковником Болбочаном, стверджує, що при особистій зустрічі з ним „Болбочан ще хитався і не дав остаточної відповіді на пропозицію державного інспектора прийняти команду над корпусом... при чім він поінформував мене про становище і додав, що посилає до Петлюри, аби той не думав, що він затіває якусь авантюру проти нього” [92]. Переобрання командування над Запорізьким корпусом П.Болбочаном викликало переполох у Ставці. Головний Отаман С.Петлюра видав розпорядження Дорошенківському полку про негайний арешт П.Болбочана.

Щодо механізму здійснення арешту полковника П.Болбочана, тобто ким, коли і за яких обставин від був здійснений, у мемуарній літературі учасників подій того періоду дуже багато темних, неясних плям. Спогади характеризуються різноманітними суперечливими свідченнями.

Так, командир Осадного корпусу Січових Стрільців полковник Є.Коновалець у своїй праці пише, що „окрема група січових стріль-

ців під командуванням Сушка, яка стояла недалеко від Проскурова, отримала від головного командування наказ ліквідувати цю авантюру. За моєю інтервенцією одержано наказ, даний головним командування полковникові Сушкові. Я стояв на становищі, що нова історія з отаманом Болбочаном є внутрішньою справою Запорізького корпусу, а ніяким державним переворотом, вимагаючим надзвичайних заходів реагування, як, наприклад, оскілковський, та що годі вживати січових стрільців для жандармської служби в запллі і на фронті, тим паче в той час, коли під Шепетівкою йдуть найгарячіші бої корпусу СС з більшовиками.”

І далі повідомляє, що „арешт Болбочана провів начальник розвідки штабу дійової армії Коваленко зі своїм помічником Чеботарьовим” [93].

Ісаак Мазепа, на той час народний міністр внутрішніх справ УНР, стверджує, що „Петлюра рішив вжити заходів для безкровної ліквідації конфлікту. З цією метою до Проскурова були делеговані Кедровський (Головний Державний інспектор Армії УНР. – Б.П., Ю.Є.) і Романченко з наказом арештувати Болбочана і Гавришка.” Вони зробили це за допомогою козаків Дорошенківського полку (який був під впливом О.Волоха. – Б.П., Ю.Є.). „Вони вночі арештували Болбочана і Гавришка і відправили їх до Чорного Острова” [94].

Б. Мартос (Голова Ради Народних Міністрів УНР) повідомляє, що „полк. М. Чеботарів пригадує (виходить, що не він арештував – Б.П., Ю.Є.), що козаки привели П.Болбочана до вагона Гол. Отамана, але той не прийняв його; звідси козаки відвели його та здали до штабу Дійової Армії” [95].

Вже на другий день арешту відбувся поспішний військово-польовий суд, який виніс П.Болбочану смертний вирок. С.Петлюра відмовився затвердити цей присуд, але й не запобіг його виконанню, виїхавши на фронт і передоручивши цю справу Наказному Отаману генералу Осецькому.

Справа із судом над П.Болбочаном і виконанням вироку заплутана ще гірше. Немає однозначної відповіді на запитання, хто підписав наказ про створення надзвичайного військового суду? Голова Ради Міністрів УНР Б.Мартос стверджує, що Наказний Отаман О.Осецький заявив йому про те, що „наказ про призначення суду підписав він” [96].

Петро Певний, який був призначений прокурором військово-польового суду і розглядав справу П.Болбочана, у своєму листі до редакції тижневика „Ранок” (якого редакція не надрукувала) стверджував: „... Суд відбувся з наказу Головного Отамана. Той наказ уміщено в наказах по судовій частині і подано склад суду та коротенько про суть справи. Кожний з членів суду дістав призначення, підписане Головним Отаманом. Таке призначення також за підписом С.Петлюри і для мене як прокурора суду” [97]. Правда, нижче в листі П. Певний зазначає, що судову справу було оформлено наказом по Армії № 207 від 10 червня 1919 р. підписаним генералом О. Осецьким і начальником штабу отаманом Мельником. Це, мабуть, дало підставу Б.Мартосу та іншим стверджувати, що склад суду призначив Наказний Отаман О.Осецький.

На нашу думку, більш ймовірним є друге твердження, висловлене безпосередньо особою, яка отримала призначення, а перше – переказане іншою особою.

Немає також однозначного твердження щодо складу суду над П.Болбочаном. Існують різні версії. Так, прокурор суду П.Певний стверджує, що „головою суду був полковник Клим – комендант Ставки, а членами – хорунжий Лінкевич, секретар Головної Державної Інспектури, сотник Вербецький – командир окремої резервної сотні, бунчужний Бартош з окремої сотні при штабі Дійової Армії і ройовий Гусак від комендантської півсотні штабу Дійової Армії. Секретарем суду призначено було слідчого Подільського від штабового суду при штабі. Обранець – Дідух, козак з правничою освітою” [98]. Такий склад суду повторюють Б.Мартос та І.Мазепа [99].

Як видно зі складу суду, всі його члени були найближчі підлеглі Головного Отамана і штабу Армії УНР – з охоронної сотні. Серед них навіть рядові козаки були, а судили особу у ранзі генерала – командувача фронтом. Чи могла бути об’єктивність при розгляді справи таким складом суду?

Існують і інші версії щодо складу суду. Варфоломій Євтимович, підполковник Армії УНР, старшина для доручень штабу Запорізького корпусу опублікував дані, що головою суду був Кривицький [100]. І для цієї версії є підстава, яка випливає із листа колишнього начальника контррозвідувального відділу сотника Чеботаріва до начальника

штабу Андрія Мельника, опублікованого нижче (в додатку). Суддя Кривицький визнавав, що не було підстав виносити П.Болбочану смертний вирок.

Григорій Макаренко, відчуваючи свою вину в цій справі, бо саме він із братом умовив П.Болбочана прибути до уряду зі Станіслава, зробив спробу призупинити виконання смертного вироку. На його прохання міністр юстиції Андрій Ливицький, прем'єр-міністр Борис Мартос і член Директорії Андрій Макаренко призупинили виконання смертного вироку й призначили нове слідство. Його було доручено вести колишньому урядовцю, членові Полтавського окружного суду, українофобу П. Лихопую-Башевському. Після двотижневого допиту П.Болбочана він залишив раніше винесений вирок у силі, а сам утік до денікінців, за свідченням Григорія Макаренка, зі словами: „...я еду до своих, будет Россия великая, все народы будут вместе, хорошо будет всем как и прежде” [101]. Ось кому доручали вирішувати долю борця за українську державу українські соціалісти.

З виконанням вироку Наказний Отаман О. Осецький вагався. С.Петлюра як Головний Отаман теж намагався уникнути рішення, віддавши його на волю Осецького. Тоді Наказний Отаман звернувся до уряду за порадою, заявивши на засіданні уряду, що „він сам не політик, а справа, хоч і військова, має характер безперечно політичний”. До того ж на відкладення розстрілу дав згоду і член Директорії А.Макаренко. Б.Мартос стверджує, що на цьому ж засіданні уряду на його запитання, чи Рада Міністрів не знаходить „можливим звернутися до Головного Отамана з пропозицією помилувати Болбочана”, його нібито підтримав лише міністр юстиції А.Ливицький [108]. Тут же пише, що С.Петлюра йому дорікав, чому він затримує розстріл Болбочана.

Прохання про помилування надходили також від Запорізького корпусу. Про це повідомляє полковник Микола Капустянський, який на той час був генерал-квартирмейстером штабу Армії УНР. Зокрема він пише:

„В цей час при владі стояли українські С.-Р. і С.-Д. Отаман Болбочан – видатний військовий діяч, щирий українець, справжній лицар, але недосвідчений в політичних інтригах. Умів тримати лад і дисципліну, чим дуже заімпонував Запоріжцям, на чолі яких стояв з початку українського руху (творець 7-ї Запорізької Республіканської дивізії).

Отаман Болбочан, спираючись на свою справжню популярність серед запоріжців, не розібравшись в ситуації, піддався на провокацію і в Проскурові 9. VI. поставив ультимативно деякі вимоги уряду.

Його було заарештовано і суджено...

Винесено вирок на смерть і 29. VI. його розстріляно, не зважаючи на численні прохання, які надходили від 7-ї, 8-ї частини 6-ї дивізії, ком. Запорізькою групою полковника Сальського, отамана Коновальця та державного інспектора Запорізької групи Дерещука” [103].

Після винесеного вироку П.Болбочан звернувся з листом до Головного Отамана С. Петлюри з проханням про помилування. Б.Мартос стверджує, що в його прем'єр-міністерських матеріалах зберігся „відпис повідомлення Канцелярії Головного Отамана від 26 червня 1919 року ч. 2439” такого змісту:

„Маю честь сповістити п. Наказного Отамана, що прохання Петра Болбочана на ім'я Головного Отамана Головним Отаманом одержані, але відповіді жодної Головний Отаман давати не буде. Підписав Начальник Канцелярії сотник Бутенко, за Начальника Загальної частини Шешко” [104].

Після цього на цій бюрократичній відписці з'явилася резолюція-наказ начальнику штабу Дійової Армії (яким тоді був полковник Андрій Мельник) такого змісту: „Наказую негайно виконати вирок суду по ділу Петра Болбочана від 10-го червня 1919 року, маючи на увазі, що два прохання (підкреслено нами . – Б. П., Ю.Є.) Болбочана до п. Головного Отамана лишилися без відповіді. По виконанню все діло надіслати Голові штабового суду при штабі Дійової Армії. Наказний Отаман Осецький” [105].

28 червня 1919 року неподалік від Кам'янця-Подільського на станції Балин полковника Петра Болбочана (на той час отамана, що дорівнювало званню генерала) розстріляли. Там же за півкілометра від станції поховано його тіло. М. Капустянський пише, що вирок було виконано “через два тижні після його винесення. За цей час Болбочан від тяжких переживань смертника збожеволів, і присуд було виконано над людиною непритомною” [106]. Душевний стан смертника П.Болбочана передає полковник Армії УНР Михайло Серета словами, які він записав від вартових: „За цей короткий час він зблід, згорбився і змарнів; на решті втратив ясність мислення і логічність розмови. Сторожа винесла

враження, що останні дні він був божевільний” [107]. Далі повідомляє, що вирок виконала комендантська сотня за півкілометра від станції Балин, на полі, недалеко від залізниці. Там і поховали.

Є цілий ряд інших свідчень про останні години життя й виконання вироку П.Болбочана. Але з них можна зробити такий самий висновок, як і про арешт, і суд. Все вкрито туманом. Конкретно невідомо, хто виконав вирок і за яких обставин. Кожний із високих урядових посадовців і військового командування прагнув відкараскатися від цієї неприємної справи, кожний намагався відмежуватися від негідного для соціалістів (які були тоді при владі) вчинку й перекласти вину на інших.

Підставою того, що ця справа була затемнена керівними особами УНР від самого початку, є лист колишнього начальника контррозвідки при штабі Дійової Армії Миколи Чеботаріва до колишнього начальника штабу Дійової Армії (у квітні – червні 1919 року) Андрія Мельника, в якому він ставить Мельнику такі запитання:

1. Хто та з чийого наказу заарештував полковника П.Болбочана?
2. Хто був головою і членом того суду, що судив П.Болбочана? Хто був прокурором?
3. Хто власне і яка військова частина виконала вирок суду?
4. Хто той вирок затверджував, перше ніж його було виконано?

[108].

Звичайно, викликає здивування, що начальник контррозвідки при штабі Дійової Армії М.Чеботарів, як і начальник цього штабу А.Мельник, а також Голова Ради Міністрів Б.Мартос і міністр внутрішніх справ І.Мазепа не знали відповіді на ці запитання з перших уст і документів, а посилаються на свідчення в спогадах інших осіб. Лукавлять державники.

Отже, беручи до уваги свідчення дійових осіб того часу, їх спогади, приходимо до висновку, що полковник П.Болбочан ні української держави, ні її керівників і командування армії не зраджував. У їхніх свідченнях жодного переконливого факту немає, крім загальних фраз про підозру в намірах зради. Єдиною його провиною є порушення військової дисципліни, що виявилось в намірі (саме в намірі, бо полковник Болбочан ще не приступив до командування корпусом) самовільного перебрання на себе обов’язків командуючого Запорізьким корпусом, від чого він формально не був звільнений, хоч це й мало вчинитися за

наказом державного інспектора Запорізької групи Гавришка [109]. Але чи мав право Гавришко видавати такий наказ? Якщо мав, то ніякого самовільства немає. До того ж цей вчинок не мав найменших негативних наслідків на фронті. Такий вчинок П.Болбочана аж ніяк не міг бути підставою для винесення смертного вироку. Це підтверджується навіть невпевненістю й сумнівами в оцінці справи Болбочана представниками вищого командування. Так, Наказний Отаман генерал О.Осецький заявив урядові, що він сам не має права затвердити присудок, бо Болбочан нібито формально не був звільнений з посади командуючого Харківським фронтом (підкреслення наше. – Б.П., Ю.С.).

Висловлювання виконуючого обов'язки начальника штабу Дійової Армії полковника Василя Тютюнника „порушення дисципліни” Болбочаном. Адже тут не йде мова про злочин, а про провини [110]. Командира Осадного корпусу Січових Стрільців полковника Є.Коновальця: „історія з отаманом Болбочаном є внутрішньою справою Запорізького корпусу, а ніяким державним переворотом [111] (підкреслення наше. – Б.П., Ю.С.). А В'ячеслав Липинський – видатний український історик, громадсько-політичний діяч, філософ і публіцист у листі до міністра закордонних справ УНР назвав це „безглуздим партійним терором” і подав у відставку з посади посла УНР у Відні як протест проти розстрілу П.Болбочана [112]. В іншому місці В.Липинський назвав це „політичним вбивством” [113]. Соціал-демократам і есерам полковник Болбочан був на перешкоді домовлення з більшовицькою Росією, Головному Отаманові заважала й лякала його популярність у військах, всім їм разом була неприємна прямолінійна критика їх помилок і безладдя в державі, а окремих недолугих військовиків давила заздрість. Через це Болбочан був небажаною особою для багатьох.

Що ж до справжніх зрадників українського народу, держави й армії, то Директорія, уряд і Головний Отаман не вживали жодних попереджувальних чи каральних заходів, а тому й потерпіли поразку в боротьбі із підступним і жорстоким ворогом.

Таким чином, у складних перипетіях боротьби за українську державність її керманічі припускалися прикрих, навіть злочинних помилок, належно не оцінювали й неправедно вирішували долю окремих активних борців, вдавалися до безпідставно жорстоких розправ над справжніми героями боротьби за українську державність. Саме така

доля спіткала полковника Петра Болбочана – здібного військового організатора, талановитого воєначальника й полководця українського війська, вірного сина українського народу часів УНР.

Джерела та література

1. Винниченко В. Відродження нації: У 3-х ч. – Ч. III. – Київ – Відень, 1920. – С. 145–147 (далі Винниченко В. Відродження нації).
2. Там само. – С. 181.
3. Там само. – С. 201, 207.
4. Мартос Борис. Оскілко й Болбочан. (Спогади). – Мюнхен: Вид-во д-р Петро Белей, 1958 (далі – Мартос Б. Оскілко й Болбочан). – С. 27.
5. Там само. – С. 27.
6. Там само. – С. 28-30.
7. Там само. – С. 33.
8. Винниченко В. Відродження нації. – ч. III. – С. 244.
9. Там само. – С. 245.
10. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 1. 1917-1921. – Прага: Укр. вид-во „Пробой”, 1942. – С. 76.
11. Христюк Павло. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920. В 4-х томах. – Прага, 1922. – Т. 4. – С. 25.
12. Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. III. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – С. 510, 534.
13. Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – С. XII.
14. Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия (1918-1922). – Харьков: Основы, 1990. – С. 231.
15. Гражданская война на Украине: В 3-х т. – Т. 1. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 454 (далі Гражданская война на Украине)
16. Там само. – С. 478.
17. Там само. – С. 531.
18. Там само. – С. 422, 425, 444, 467, 468.
19. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – Київ: Оріони, 1998. – С. 98.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі: ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6. – Арк. 19.
21. Джеймс Е. Мейс. Соціалістичні та комуністичні моделі // Українська державність у XX столітті. – К.: Політична думка, 1996. – С. 26.

22. Серета Михайло, полковник армії УНР. Отаманщина // Літопис Червоної калини. – 1930. ч. 3, березень. – С. 15.
23. Монкевич Борис. Спомин з 1918 р.: Від Житомира до Харкова; Похід Болбочана на Крим; Боротьба за донецький водозбір. – Львів: Друк. А. Гольдмана, 1928. – С. 8-9. (далі: Монкевич Б. Спомини).
24. Монкевич Б. Спомини. – С. 9; Войнаренко В. До нової Полтави. – Філадельфія, 1955. – С. 42-43; Дорошенко Д. Історії України 1917-1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 328.
25. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914-1923 рр. В 2-х томах. Т. 1. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – С. 248 (далі: Верига В. Визвольні змагання в Україні).
26. Там само. – С. 249.
27. Монкевич Б. Спомини. – С. 18-19.
28. Там само. – С. 24-25.
29. Там само. – С. 26.
30. Мартос Б. Оскілко й Болбочан. – С. 21.
31. Шемет Сергій. Полковник Петро Болбочан (Замітки до історії Запорозького корпусу 1917-1919 рр.) // Хліборобська Україна. Зб. 7-8. Кн. IV. – Відень, 1922-1923. – С. 206 (далі Шемет С. Полковник Петро Болбочан).
32. Гражданская война на Украине. – С. 51, 61.
33. Мартос Б. Оскілко й Болбочан. – С. 32.
34. Монкевич Б. Спомини. – С. 46.
35. Там само; Україна, 1991, № 8, квітень. – С. 16
36. Історія українського війська: в 2-х кн. – Кн. 2. ч. II. – Львів: Вид. Івана Тиктора, 1936. – С. 384; Монкевич Б. Спомини. – С. 93.
37. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, Канада, 1954. – С. 51.
38. Історія українського війська: в 2-х кн. – Кн. 2. ч. III. – Львів, 1936. – С. 419.
39. Вінницький Роман. Похід на Крим // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1929 рік. – Львів, 1929. – С. 22.
40. Чотири Універсали. – К., 1990. – С. 10.
41. Монкевич Б. Спомини. – С. 127, 145.
42. Там само. – С. 146.
43. Там само. – С. 156.

44. Там само. – С. 157.
45. Архив Русской Революции. Т. XIV. – С. 212.
46. Шемет С. Полковник Петро Болбочан. – С. 208.
47. Деникин А.И. Трагедия Украины // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – С. 133.
48. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – С. 41.
49. Сушко Роман. Знак часу. Спомин // Літопис Червоної калини. – 1929. – Ч. I. – С. 18; Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. –К.: „Україна”, 1992. – С. 100-101.
50. Коновалець Євген. Спомини й уваги. Причики до історії української революції // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис (Далі: Коновалець Євген. Спомини й уваги). – К.: Україна, 1992. – С. 296.
51. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 296.
52. Шемет Сергій. Полковник Петро Болбочан. – С. 210-212; Шкільник Михайло. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини і роздуми. – Торонто: Друк. О.О. Василян, 1971. – С. 371.
53. Винниченко В. Відродження нації. – С. 226-227.
54. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. – М.: Воениздат, 1932. – Т. 3. – С. 55; Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. В 3-х томах. – Т. 2. – К.: Політвидав, 1968. – С. 35.
55. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. В 4-х т. – Т.3. – С. 11-12, 23; Антонов-Овсеєнко В. На Україну! // Літопис Революції. – 1929. – № 4. – С. 175, 179.
56. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. Т. 1. – С. 485, 486. – Т. 3. – С. 12.
57. ЦДАГО України. – Ф. 5. – оп. 1, спр. 85, арк. 84-85; Гражданская война на Украине. – Т. 1, Кн. 2. – С. 31. Док. 20; Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр. В 3-х томах. – Т. 2. – С. 67.
58. Гражданская война на Украине. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 512.
59. Там само. – С. 510.
60. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. – Т. III. – М.: Воениздат, 1932. – С. 80.
61. Винниченко В. Відродження нації. ч. III. – С. 215.
62. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. – Т. III.

– С. 76.

63. Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр. В 3-х томах. Т. 2. – С. 36-37.

64. Гражданская война на Украине. – Т. 1. Кн. 1. – С. 493.

65. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. III. – С. 61, 80, 81.

66. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – С. 52.

67. Гражданская война на Украине. – Т. 1. Кн. 1. – С. 540. – Т. III. – С. 109.

68. Тут полковник Болбочан дає явно завищену оцінку червоноармійським частинам, бо не всі вони були „гарними, регулярними”. Деякі з них формувалися вже на території України з тих, хто підтримував радянську владу, а то й внаслідок примусової мобілізації.

69. Центральний державний Архів України (Далі: ЦДАВО України). – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 2-3.

70. Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр. В 3-х томах. Т. 2. – К.: Політвидав України, 1968. – С. 68-69.

71. Христюк Павло. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції. 1927-1920 рр. В 4-х томах. Т. IV. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторійських. 1922. – С. 25.

72. Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр. В 3-х томах. Т. 2. – К.: Політвидав України, 1968. – С. 68.

73. Василик Ігор. Генерали і адмірали Збройних Сил України в 1917-1920 рр. – Буенос-Айрес, 1993. – С. 11, 14, 30.

74. Андрієвський Віктор. З минулого. В 2-х ч. – Ч. II. Гетьман – Директорія. – Мукачів, Б/В, 1923. – С. 247.

75. Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 1. – Скрентон, 1963. – С. 161; Христюк Павло. Українська революція. – С. 24.

76. Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР. Т. 2. – Скрентон, 1962 – С. 164.

77. Крат Михайло. Про Кременчук-Крюків // Прилога. – Ч. 4.

78. Архів Радянської України. – 1933. ч. 7-8.

79. Пізніше самого Гавришка називали більшовицьким агентом з тієї причини, що він виступав як свідок в суді (в Парижі) над вбивцею Петлюри Шварцбартом на боці останнього. Можливо пізніше, коли рятуючись від арешту з-за справи Болбочана він втік до більшовиків,

і став таким, але доказів про те, що він був ним в період, який розглядається немає.

80. Омелянович-Павленко Михайло. Спогади українського командира. – К.: Планета людей, 2002. – С. 260-261.

81. Млиновецький Роман. Історія українського народу. – Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1953. – С. 515.

82. Шанковський Лев. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – С. 25.

83. Доценко Олександр. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. – Т. II. – Кн. 4. 1917-1922. – Львів, 1923. – С. 336.

84. Винниченко В. Відродження нації... ч. III. – С. 227, 246.

85. ЦДАВО України. – Ф. 1429, оп. 5, спр. 12, арк. 23 зв.

86. ЦДАВО України. – Ф. 3866, оп. 1, спр. 63, арк. 17-21.

87. Шемет Сергій. Полковник Петро Болбочан. – С. 225-226.

88. Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР. – Т. 3. – С. 32.

89. Коновалець Євген. Спомини й уваги. – С. 328-329.

90. Макаренко Гр. Полковник П. Болбочан // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7-8. липень / серпень. – С. 10.

91. Там само.

92. Шемет Сергій. Полковник Петро Болбочан // Хліборобська Україна. Зб. 7-8. Кн. IV. – Відень, 1922-1923. – С. 232.

93. Коновалець Є. Вказана праця. – С. 330.

94. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Т. 1. – Прага: Пробосм, 1942. – С. 206-207.

95. Мартос Б. Оскілко й Болбочан. – С. 44.

96. Там само. – С. 46.

97. Там само. – С. 55.

98. Там само. – С. 57-58.

99. Мазепа І. Вказана праця. – Т.1. – С. 207.

100. Євтимович В. Полковник Петро Болбочан і його останні дні: сповідь судді Кривицького // Українське козацтво. – 1976. – Ч. 1 (35). – Січень-березень. – С. 17-18.

101. Макаренко Г. Вказана праця. – С. 11.

102. Мартос Б. Оскілко й Болбочан. – С. 47, 49.

103. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу

в 1919 р. (Короткий воєнно-історичний огляд). Кн. Перша (част. I і II). Вид. друге. – Мюнхен, 1946. – С. 109-110.

104. Мартос Б. Оскілко й Болбочан. – С. 48.

105. Там само.

106. Капустянський М. Вказана праця. – С. 110.

107. Серета Михайло. Вказана праця. – С. 16.

108. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309 НТШ. – Оп. 1. – Спр. 2371. – Арк. 1-2. Примітка: Повністю листи подається в кінці тексту в додатках.

109. Шемет С. Вказана праця. – С. 231; Млиновецький Р. Вказана праця. – С. 546.

110. Мазепа І. Вказана праця. – С. 208.

111. Коновалець Є. Вказана праця. – С. 330.

112. Шемет С. Вказана праця. – С. 233-234.

113. Луцький Остап. Щоденник з України 1918 р. // Сучасність. Травень 1985. – ч. 5 (289). – С. 95.

Додаток 1

Розмова С. Петлюри по прямому проводу з отаманом П. Болбочаном про перебіг військових подій 10 грудня 1918 року

Розмова Головного Отамана з отаманом
Болбочаном 10/ХІІ 1918 р.

Болбочан. Дуже радий, що маю з Вами балакати; я сьогодні тільки вранці приїздив в Кременчук. Ви вже знаєте про відносини німців до дорученої мені армії, якщо не знаєте в дрібницях, то мій Н-к Штабу, котрого я післав до Вас з докладом, все Вам об'яснить. В додаток до всього, що Вам відомо і що доложе Вам Н-к Штабу, я Вам можу доложити, що мій плян за послідні дні трохи міняється. До сеї пори я бився з гетьманцями, більшовиками, донськими козаками і Добровольчою Армією і з німцями тримався вичекуючої тактики, тепер же му-шу стати на активний шлях проти німців, бо в деяких місцях я вже можу бути сильніший від них. Німецький фронт зараз є дуже важним, бо Ви знаєте, що німців на цім боці, особливо на Харківщині, дуже багато і всі такі частини у них тут, що виконують всі бажання своєї К-ди в точности. Я прошу Вас, Пане Отамане, не забувати, що стадія організації армії у мене скінчиться тільки 20—22 грудня, і зараз оперірую тільки з тими частинами, котрі були сформовані раніше, між якими головну ролю грає в цих операціях 2-й Запоріжський полк, котрий зараз розвернувся в Республіканську Запоріжську дівізію, останні частини, котрі недавно почали формуватися, серйозної ролі в активних операціях раніш 20—22 грудня проявляти не можуть, не рахуючи старої Запоріжської дівізії та дівізії Палія; плян формування доложить Вам Н-к Ш-бу. Дуже важко з одягою і зброєю, правда все це покривається тим великим ентузіазмом між селянами, з яким ідуть вони в Республіканські Війська. Загальної мобілізації я не роблю бо нема куди діти людей, краще я зроблю додаткову мобілізацію, коли буде потріб-но; відносно бойових подій можу підкреслити, що доручені мені Республіканські Війська б'ються як лицарі і скоро на лівім березі Дніпра, де єще гетьманська влада, то тільки з-за того, що німці з переважними силами дуже перешкождали нам, підтримуючи гетьманську владу. Я прошу Директорію надіятись, що дуже скоро на всій Лівобережній Україні у нас не буде ніяких перешкод, бо з

німцями скоро начнем інакше балакати, це військові справи. Відносно граж-данських справ скрізь устанавляється влада, що була перед гетьманом, працюю, в тіснім зв'язку зо всіма громадянськими колами. Робітники як у Харкові, так особливо у Донецькім басейні находяться зі мною в згоді, окрім большевиків. Робітникам я розрішив робітничі дружини у кількості 2600 в Донецькім басейні і до 800 людей в Харкові, дав їм зброю інструкторів старшин. Це елемент, котрий цілком на нашій стороні. О призначенні Губерніяльних комісарів допомагав Національний Союз. Дуже Вас прошу, порайте мені, кого призначити Губерніяльним Комісаром Харківщини, ця справа дуже важна, а кандидатів у мене немає. На місцях у Губерніях, де ще не походили Республіканські Війська, де-не-де є анархія, але селяне, як тільки узнають, який повинен бути порядок, введений Директорією, то підтримують спокій і вичитують. Відносно дипломатичних зносин я послав письмо через Нідерландського консула міста Харків військам Антанти, котрі висадились в Севастополі. Копію цього письма я надіслав Вам, збираюсь надіслати делегацію в Севастопіль, на днях послав нове пись-мо Антанті через того ж Нідерландського консула, котрий інформував Союзників про зносини німців з большевиками. Нідерландський консул, з свого боку, дуже гаряче взявся за нашу справу і теж має відомости, що Харківський 1-й німецький корпус хоче пустити большевиків на Харківщину, в Донецький басейн для боротьби з Союзниками. Нідерландський консул збірився сьодня або завтра пробратися до Кременчуга, щоби від себе побалакати по дроту з вищим предс-тавником Нідерландським в Києві і передати через нього Союзникам про німецькі події. Німці йому з Харкова забороняли балакати з Києвом; між иншим, консул сказав мені таку фразу: «я Вас запевняю, що Антанта пришле Вам свій отряд як допомогу проти німців і большевиків». Здається, що я кончив, маючи на увазі, що мій Н-к Ш-бу зараз повинен бути у Вас, і Ви все узнаете, моя полі-тика досить гуманна, до сеї пори об'ясняється тим, що всі наші вороги нахо-дяться під захистом німецьких штиків, якби я свою політику змінив раньше, то німці уже давно б ліквідували всю нашу Національну справу. На лівім березі, Ви знаєте, що німці хотіли мене заарештувати в Харкові, но агентура мене спасла, та і взагалі про це навіть не слід і балакати. Не дивлячись на те, що Скоропадський

сипе мільонами, щоб мене доставити в Київ, ми скоро всі будемо в Києві і Скоропадський буде в наших руках. Я теж слухаю Вас, Пане Отамане. Може, деякі питання я упустив.

Головний Отаман.

Я радий, що нарешті маю можливість говорити з Вами. Перш усього від імени Директорії і від свого дякую Вам, Вашим поміщикам і славним козакам під-леглого Вам республіканського Війська за успішну боротьбу з прислужниками гетьманської влади і твердо вірю, що в найближчі дні вся Україна буде під владою Директорії. Мені доложили, що Ваш Н-к III-бу вже в Козятині я його ще не бачив, він одержить докладні інформації і вказівки з якими негайно виїде до Вас. До його приїзду вважаю необхідним проінформувати Вас.

1. По мотивах політичним Директорія заінтересована, аби Київ був взятий нами якнайскорше, так само і Одеса, в зв'язку з цим мною даний наказ Полковникові Філатьєву, що командує Одеською групою, в найближчий день захопити, Одесу до приходу військ Антанти. Сьогодні одержав повідомлення, що Філатьєв взяв Терашпіль і наблизвся до Одеси передовими отрядами за 40 верств. Флянгова група його під командою Грігорьєва розвиває одночасно наступ на Херсон і Миколаїв. Наказ Осадному корпусові, що обложив Київ і почасти переправився на лівий берег, дається в тому смислі, щоби штурм Києва в найближчий день вже відбувся, ось через що я позавчора й давав наказ Комкору Кудрявцеву форсіровать наступ на Київ по лінії Ромодан Київ для того, щоб Ваші збиті і дисципліновані частини підперли молоді формування, котрі переправились на лівий берег і в котрих я не дуже певний.

2. Німці провадили віроломну політику до нас і, проводячи переговори, разом з тим хотіли приступити до захоплення наших комунікаційних і операційних ліній в тилу розположення Осадного корпусу: щоб упередити це, ми приступили до обеззброєння німецьких гарнізонів і проїзжаючих ешелонів. За два дні нами обеззброєнонімецькі залоги в Бірзулі, Жмеринці, Винниці, Козятині, Попільні, Фастові, Білій Церкві, зараз іде обеззброєння в Умані і Христинівці. Сюди не входять обеззброєння ешелонів яке ми зараз робимо і за допомогою якого поповнюємо недостачу зброї. В зв'язку з політикою німців Директорією пред'явлено ультіматум німецькій Обер-Команді і Великій

солдатській Раді в Києві. В тексті ультіматум дословно буде переданий Вам після моєї розмови додатково.

Зміст ультіматума містить в собі вимогу повного нейтралітету з боку німців, в противному разі ми оголошуємо їм війну і закликаємо все населення до бо-ротьби з ними. Я маю вражіння, що цей ультіматум трохи охолодив німців, бо вчора приїздили неофіційні представники їхньої солдатської Ради і прелюмінарно прийняли ті умови, які їм було запропоновано; сьогодні увечері мають прибути офіційні представники Обер-Команди з Києва для ведення перего-ворів, але до того часу ми провадимо з ними рішучу боротьбу і навіть в цю хви-лину, коли я з Вами говорю під Бердичевом іде бій з ними, щоб ліквідувати їх ві-роломний виступ, в результаті котрого вони вночі обеззброїли частину нашого гарнізону і заарештували Коменданта і іншу старшину.

Пропоную Вам на лінії розположення Ваших Військ вжити від-повідних за-ходів для паралізування можливої небезпеки і для того, щоб їм показати нашу зростаючу силу. Найкраще робити вночі, в разі успіху Ви збільшите кількість зброї, яка Вам так потрібна.

3. Справа з Антантою стоїть так: наш представник Націон. Союзу, бувший Міністр пошт Сідоренко, одержав від Американського посла в Ясах запевнення, що Америка і Англія, безумовно, визнають Само-стійну нашу Республіку при умові ліквідації гетьманщини нашими власними силами, але до приходу військ Антанти. Щодо Франції, то вона стоїть за федерацію України тільки через те, що боїться бан-кротства Росії того, що північ Росії не заплатить боргів, винуватих Франції, але з погляду Американського посла фінансові моменти в Українській справі не являються рішаючими. В зв'язку з цим повідо-мляю Вас, що вчора нашою радіостанцією у Винниці перехоплена радіотелеграма Американського посла в Київ, в якій говориться, що французький Консул Одеси ЕНО не є уповноважений представляти політику Антанти. ЕНО провадить справу в Українському питанню сепаратно і на власну відповідальність з таким розрахунком, щоби поставити і Україну, і Держави Антанти перед фактом. Наше зав-дання ставити Антанту перед тими фактами, які ми будем створювати сво-їми силами, по тому, Пане Отамане, зі всього сказаного впливають льогично слі-дуючі висновки: зараз ми повинні мати військову силу, яка б стояла на сторожі інтересів нашої Державної Самостійности і

била б не тільки гетьманців, але давала рішучий отпір і приймала профілактичні засоби відносно німців, що завважають нам піддержкою гетьманської влади. Одночасно ми повинні бути готові і до активного отпору Антанті, коли вона буде нав'язувати нам свою волю і насильно тягти в московське ярмо. Цю точку погляду і Ви, jako представник висшої військової влади на лівому березі, котрому приходится вступати в ріжні стосунки з представниками нейтральних держав чи держав Антанти, повинні розвивати і рішуче в цьому смислі висловлювати jako погляд Директорії. В зносінах з Антантським військом, коли до того прийдеться, ніяких авансів їм не давати і висловлювати той погляд, що ми з ворогами Української Державности будемо боротись до останнього чоловіка, бо тільки Державна самостійність України може забезпечити політичну волю населенню України, а селянам дати землю. Для того щоби наша позиція в цій справі була сильною, треба прискорити за всяку ціну створення військової сили не тільки шляхом добровольчиських по-повнень, але і мобілізації. Вказівки з приводу мобілізації одержить н-к Вашого Штабу.

4. Я гадаю, пане Отамане, що Ви повинні зробити все, аби зайняти Крим і в першу чергу Дебальцеве. Я маю доклад від представників запоріжських залізниць про значення дебальчівського району для цілої України щодо постачання вугілля і наказую Вам подбати про те, що, як тільки будуть заняті ст. Дебальцево і інші в цьому районі, то негайно розпорядитись про висилку на Правобережну Україну певної кількості валок, навантажених вугіллям, в противному разі нам загрожує велика небезпека від недостачи на Правобережній залізниці палива для паровозів.

5. Поки я поставлю Вам кілька конкретних питань по військовим справам, вважаю необхідним поінформувати Вас, що справи порядкування цивільною владою треба полагоджувати в тісному контактi з місцевими хвіліями націо-нального союзу. Справа призначення Комісарів це є прерогатива відповідних, органів Директорії, і Ви можете по порозумінню з Національним Союзом призначати цивільних Комісарів тільки тимчасово, подаючи кандидатури на затвердження в Директорії. Щодо Харківського Губерніяльного Комісара, то моя особиста думка, що кандидатура інженера Тимошенко буде прийнята Директорією прихильно, з приводу цього я знесусь з Директорією і Вас повідомлю.

6. Необхідно якомога ширше, не жалкуючи грошей, поставити справу інформації про події, про працю Директорії, про завдання нашого руху, про вікові наші успіхи шляхом відозв, оголошень і т.д. З цього приводу я настоював би, пане Отамане, щоби Інформаційне Бюро при Вашому Штабі розвинуло б якнай-ширше працю і енергію.

7. Для Директорії потрібні гроші, отже, слід, аби Ви, займаючи нашими військами певні міста, де є казначейства, робили виємки з них, посилаючи підмогу і для Директорії в установлені пропорції. Тепер прошу повідомити мене, чи форсірує Сіра Дівізія Палія наступ на Київ по лінії Бахмач — Київ. Коли ні, то треба, аби вона до цього приступила і мала на увазі не тільки залізничну колію, але і Чернігівську сошу, по котрій, як у нас є відомости, тікають з Києва гетьманські прислужники і котру вони думають використати й далі. Тепер прошу коротко мене повідомити, чи можете Ви без шкоди для Ваших операцій на Слобожанщині форсірувати певними частинами наступ на Київ, взявши на увагу те, що наші частини вибили німців і гетьманців зі ст. Драбово і що частина наших військ вже переправлена на лівий берег в районі Боришполя.

Отаман Болбачан. Перш всього прохаю Директорію зробити безпосереднє розпорядження у всі банки, аби вони по першому моєму вимоганню видавали половину наличности мені, це розпорядження необхідно для морального оправлення, бо інакше прийдеться брати силою.

Головний Отаман. Таке розпорядження Директорія уже видала і текст його, коли в Вас немає, я накажу вам передати сьогодні по прямому дрові.

Отаман Болбачан. Особливо це необхідно для харківського банку.

2. Інформаційне бюро у мене мається і тепер тільки поширюється.

3. Полковник Палій тримає широким фронтом по лінії Бахмач — Ромни. На днях сам буду у нього, перевірю справу на місці. Для загальної справи Республіки, навіть аби це перешкождало Слобожанщині, я повинен самі певні свої частини кинути на Київ, тоді наші руки будуть розв'язані. В тім напрямку мною вже робляться всі заходи і авангарди Республіканської Запорізької дівізії, котра буде брати Київ, ще вчора увечері розбили гетьманців і німців під Ромоданом, і сьогодні повинні були зайняти Ромодан. Гетьманці над нашими полоненими почали знущатися.

Для мене новинка, що я повинен брати Крим, бо до цієї операції я зможу приступити не раніше, як через тиждень. Відносно Комісарів: всі призначення Комісарів і Комендантів робляться мною тільки по згоді і по рекомендації з органами місцевого самоврядування і філіями національного союзу. Дебальцево буде зайнято. Формування війська будуть поширені. Прохаю зробити розпорядження, аби надіслані кандидати на Губерніяльного Коменданта Харківщини. 2/. Декілько штабних старшин. 3/ Із бердичівського і житомирського складів надіслати мені 60 кулеметів ЛЮІСА, 60 кулеметів МАКСІМА або КОЛЬТА, до 10000 рушниць, 24 легких гармати і 8 важких. Потім передайте Директорії: від усього Республіканського війська Лівобережної України найщиріше привітання. Запевняю Директорію і Вас, пане Отамане, що ми своє діло з честю доведемо до кінця.

Головний Отаман. Добре, привітання Директорії передам. Тим часом дякую Вам і всім козакам від імені Директорії за запевнення і привіт; по змозі всі Ваші прохання виясню і сьогодні ж дам ту чи іншу відповідь.

Зазначаю, що наступ на Київ буде провадитись раніш, ніж Ви будете готові; держіть постійно зв'язок зі Штабом Головної Команди, щоб завше знав, де ви є, а тепер прощайте, зараз Вам будуть передавати текст ультиматуму Директорії.

Джерело: ЦДАВОВУ: ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 12. – Арк. 21.

Додаток 2

Доповідь отамана П. Болбочана
Головному отаману С. Петлюрі
через генерала О. Осецького
10 січня 1919 р.

Доброго здоров'я пане Отамане! Я Вас попросив до дроту по дуже важним екстремним справам, котрі відкладати не можна ні на одну годину. В той раз я повідомляв Вас про дуже скрутне моє становище, котре з кожним днем ставало все гірше й гірше, а тепер воно катастрофічне.

Запорізький корпус основна сила Української армії, але яка б не була сила, вона має свої границі. Запорізький корпус з самого першого дня перевороту, себто з 17 листопаду, безмінно працює в бойовій обстановці, не кажучи про те, що й до того дня він весь час був у бійках з большевиками. То я й настоював весь час дати мені до цього корпусу хоч 4 полки Галичан. Останні два тижні це період самого сильного бойового напруження.

За Харків Республіканська дивізія і 1[-ий] Дорошенківський полк бється особливо по лицарськи. Після опущення Харківа бої не припинилися ні на одну годину – приходилося здержувати весь час дуже гарне військо ворога значно переважаюче кількістю. Вчора у нас були дві бійки дуже удачні, ми розбили великі сили ворога. Але ворог настійливо продовжував насуватися свіжими силами, а сьогодні великими силами він цілий день вів наступ по всьому фронту. Скрізь ворог був розбитий, а в районі станції Мерчик-Максимівка ворогові удалось оточити 1[-ий] піший Республіканський імені отамана Болбочана полк. Славетний полк цілий день вів нерівний бій і до вечера почти весь був знищений. Забиті всі найкращі старшини і козаки. В даний мент полк майже не існує. Замінити його не маю чим, всі останні полки теж буються. Всі змучені, люде на ногах не тримаються. Піддержки не знаю звідки взяти. Весь час дивився на Київ, гадав, що Київ мені що небудь допоможе, але нічого від нього не маю. Тепер я рішив спасти останки дійсних Українських героїв і патріотів, це останки Запорізького корпусу. Ми перед батьківщиною свій обов'язок виконали чесно, а як хто нас буде в чім небудь обвинувачувати, хай робе це той, хто більше нас

зробив для батьківщини... Накажу Люботин опустити. Мій шлях відхода – на Полтаву, а частина піде на Лозову–Катеринослав. Полтаву утримати своїми силами буде важко.

Я гадаю, що Україна ще ніколи не переживала такого скрут-ного становища, як зараз. На нас насуваються російські большевицькі війська над організацією котрих працювали цілий рік найкращі старшини генерального штабу російської армії. Це військо воює з ідеєю українства, воно з наміченою метою йде знищити все те, що підтримує Україну. Вороги відверто передають, що їм необхідно знищити мій Запорожський корпус, котрий для росіян найстрашніший, як строго національний (особливо Республіканська дивізія).

Окрім російських большевиків, куди не повернись, у мене скрізь фронт – то свої хатні вороги, котрих необхідно во імя всього святого знищити (українські большевики, українські монархісти, авантюристи...). Таким є Махно на Катеринославщині, котрий примушує мене відділяти міцний загон для боротьби з ним і як тільки вдасться кінчити з ним, у Прилук піднімає голову Ковтун, котрий має досить сильний відділ. Багато таких героїв працюють по всієї Україні, нищать її, з ними приходиться боротися, а сили все зменьшуються. Багато допомогли в цій справі добродії Шинкар і К^о. З Дончаками бійки припинилися, але становище з нами не вияснено. Добровольці посуюваються на Славянськ і теж рвуть мої сили. Підкреслюю, становище катастрофічне. Необхідно Київ кинути всі балачки, необхідно оголосити сувору і тверду владу і проводити її в життя, необхідно ввійти у зв'язок з Донським військом проти большевиків, необхідно запитати Денікіна, чого його армія від України хоче, з союзниками негайно треба порозумітися і стати з ними в реальні відношення, необхідно визвати часть війська Галичан і післати сюда. Раніш я просив 3-4 полки, то було раніш, а тепер давайте уже 2 дивізії в повній організації. Через тиждень двох дивізій буде уже мало.

Ви мені скажете, що у мене є багато полків окрім Запороізького корпусу, – так, пане отамане, маю дуже багато ріжних полків, але всі ці полки треба поставити хоч на один місяць в нормальні умовини, на кожний такий полк дати по кілька старшин і козаків Запорізького корпусу, котрі навчали б, кожний день пороли б половину так званих “товаришів”, а деяких і розстрілювали, а через місяць будуть розкішні. На пре-великий

жаль я не можу виділити з Запорізького корпусу ні одного старшини, або козака, бо цих героїв не багато і потрібні вони для великого діла.

Хай Київ заворушиться, хай всі відверто подивляться небезпеці в вічі і тоді побачите, що треба йти не на компроміси з большевиками, а рішуче з ними боротися. Може я не в курсі всіх справ, може Київ на що небудь сподівається, тоді скажіть, аби й я знав. Край нищиться заклятими ворогами України, гаяти часу не можна.

Не хочу допустити, аби всі події минулого року точ в точ повторилися і в цім році.

На Вас, пане отамане, дивиться вся Україна. Я скінчив.

Отаман Болбочан.

P.S. Доклад цей робив отаман Болбочан дня 10 січня 1919 р. в м. Полтаві. Отамана Петлюру викликати було неможливо, тому від його імені доповідь прийняв ген. Осецький (тоді військовий міністр – Б.П., Ю.Є.)..

Джерело:Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 2, 2 зв., 3, 3 зв., 4.

Примітка авторів: Доповідь написана від руки, власноруч самим П. Болбочаном, з його ж підписом.

Додаток 3

Лист

полковника П. Болбочана до Отамана С.Петлюри
від 26 січня 1919 р.

Отаманові Петлюрі, членам Директорії,
Начальнику Генерального Штабу, Голові Національного Союзу,
Голові партії соціалістів-самостійників,
копії для відому отаманам Грекову, Коновальцю,
Полкам Республіканської дивізії, в часописи
українські та російські.

Я просив, аби до мене хто-небудь прийшов, аби запитати про мою зраду та про мої злочинства. Але видно всім Вам сором мені в вічі дивитися, бо Український уряд всі свої помилки рішив взвалити на мою шию, аби я за всіх відповідав, як зрадник і злочинець, а признатися в цім ніхто не хоче. Всі Ви замість того, аби покарати за самостійний мій арешт, Ви санкціонуєте його і тим даєте право щирим авантюристам (Волох, Вірко, Ковтун, Махно, Тютюнник і т. п.) продовжувати свої каїнові діла.

За що я заарештований? Я прохаю відповіді. Може за те, що вже 16 місяців активно борюся за права самостійної України? Може за те, що зумів збудувати міцну військову частину і зумів оборонити її, як від посягательства безталанного міністерства Голубовича, так і від лихого і зрадницького режиму Гетьманського і його замаху. Може за те, що в важкий час Гетьманського режиму не боявся дати місце в своєму полку Січовим Стрільцям. Може за те, що по першому заклику Директорії я енергійно піднявся до повстання і своїми діями рішив судьбу повстання на всій Україні. Може за мої гучні перемоги. Може за те, що я передбачав, що за повстанням буде анархія і вимагав організованості, а не демагогії і не боявся це Вам в вічі казати. Може за те, що я, коли прибув до Києва в грудні, відверто сказав, що своїми силами не зможу утримати Лівобережної України, і потребував для цього чотири полки галичан. Нарешті, хоть що-небудь просив. Цю допомогу Ви мені обіцяли через два тижні, а деякі дрібні частини негайно. Я сподівався, що допомога буде дійсно надіслана і чекав її,

але пройшов майже місяць, допомоги не було, а події розвивалися швидким темпом. Мої люди вибилися з сил своїх, не могли на ногах триматися від безперестанних боїв, а також і морально були підірвані. А може за те я заарештований, що зразу дав зрозуміти, що ті люди, котрі засіли в Генеральному штабі по більшості не фахівці, а такі як Тютюнник, то просто дрібний інтриган і нечесний чоловік, бо якби він був чоловік чесний, то будучи молодим старшиною, мало знаючим військову справу, та ще старшина не Генерального штабу, йому не хватило би нахабства стати на чолі Генерального штабу, а він став, і став всім заправляти і все не на користь України, а на користь своєї дешевої натури, і за нього самі за себе кажуть його розпорядження і особливо його поведження в Полтаві.

Що всі Ви робили? Може скажете організовували в тилу армію. Ні, Ви не тільки самі не організовували армії, а руйнували армію, руйнували дисципліну, мало того, – старалися паралізувати навіть організацію моїх частин і всякими засобами провокувати моє чесне ім'я в Києві і скрізь. Може за те я заарештований, що коли я побачив, що Київ не хоче вислухати мене і відмахується від мене, як від назойливої мухи, в той час, коли я підкреслював страшенну небезпеку для України і коли за це я потребував кинути балачки, проводити міцну владу і діло робити. Я знаю Києву це було не по нутру і знаю, що всі зі мною згоджувалися про тверду владу, але боялися відверто про це сказати (окрім Січових Стрільців, але їх не слухали), бо, бачите, це буде проти демократичних і розгнudzаних принципів, бо бачите, всіх діячів може скомпроментувати в очах народу і вони, бідні, можуть свої посади втратити, а ще просте діячі наші може просто не здатні керувати і діло робити, а тільки балачками займатися... В останній час перед здачею Полтави, коли я побачив, що мої частини вже абсолютно не боєздатні, я відверто сказав в докладі Отаманові Петлюрі, що без допомоги Антанти Україну ми не спасемо, а одночасно з цим пропонував організувати армію дійсну, а не в таким напрямку, як пропонував Осецький, Тютюнник і К⁰. Скажіть, будь ласка, що Ви зробили доброго за весь час? Скажіть, чи було хоть одно Ваше розпорядження з самого початку повстання, а не популяризація Ваших імен і не руйнувало би армію, з чим я боровся весь час?

Скажіть-но прошу Вас широ, чи задавалися Ви думкою, що

Україна пропадає і що треба зараз зробити для того, аби спасти її?

Ви видали Декларацію, може цим Ви спасали Україну ...Бідна Україна, ми боремося з більшовизмом, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а Уряд Український іде назустріч більшовизму і більшовикам.

Ви не хочете уявити, що це для України кошмар.

Мене весь час провокували, що я реакціонер, контрреволюціонер, зрадник і всяка така штука, але ніхто з цих добродіїв не задасться питанням, що я військовий чоловік, і ніхто не захоче відповісти мені “що накажете робити в той час, коли страна на військовім стані, якої лінії триматися”. Мене обвинувачували, що я розганяв селянський з’їзд – де, скажіть. Мене обвинувачували в погромних протижидівських тенденціях і прохаю Вас, добродії, укажіть мені зараз такі міри і таке средство, котрим абсолютно можна було би перерадити українця в його відношеннях до жидів. У мене сили не було відповідати за всіх українців, але погромів все таки я не допустив.

Давно я відчував, що Київ проти мене щось затівав, але останній час я рішив їхати до Києва виявити становище і просити звільнити мене від посади, о чім я просив по дроту Отамана Петлюру ще з Полтави, але він не хотів вислухати мене до кінця. 22 січня я мав їхати до Києва, а в 5 годин ранку 22 січня я був заарештований Волохом, котрий грав в дудку з Тютюнником, Вірко, і К⁰. Після арешту я не хотів кровопролиття і не дозволив Республіканській дивізії йти на Волоха і не хотілося губити людей, бо діло і так буде згублено. Всі мої плани по організації над котрими я працював зі старшинами Генерального штабу, дійсно відповідавшими своєму призначенню, як фахівців, всі ці плани зруйновано і все піде на нуль.

Мене привезли до Києва як злочинця – за що... Чого ви не судили мене за всі мої перемоги? Місяць назад, а може трохи більше, мені лунало по Києву гучне “Слава!”. А чого же ви зараз не кричите мені “Ганьба!”. Може не хватає сміливості, може сором... Наберетесь хоробрості. Самостійники, починайте, давайте тон!

Нарешті, я запитаю Вас – хто з вас кращий за мене, хай той кине камінь перший. Хто з Вас більше діла робив, а не наговорив тільки його...

Я маю право на негайну свободу, я маю право на виїзд з України – я заслужив цього, я требую цього, бо я ні в чім не винуватий, а, на-

впаки, Ви всі винуваті, бо Ви не можете розбиратися в самих простих життєвих питаннях, а лізете в Міністри, лізете в керівники Великої Держави, лізете в законодавці, замість того аби бути Вам самим самими звичайними урядовцями і писцями. Ви зовсім не думаете про те, що маса зараз тільки тішиться Вашими демагогічними викриками, та то вже не вірить Вам і хоче скинути Вас – зараз вже є звичка і досвід.

А в повіти та губернії кого Ви посилаєте? Таких як і Ви самі; а як де-небудь попадеться людина порядна і працюовита Ви спішите замінити таких. Подивіться, що уявляють з себе повітові комісари і коменданти. Похожі на Вас, більшість такі, як і Ви. В повстанні я казав Вам не ламати адміністративного апарату, міняти тільки головних керівників. Ви не згоджувалися. Ви сліпі були і тільки твердили, що все, що напроминає гетьманське мусить згинуть, але для того необхідно було дати зараз же що-небудь нове, і ніяк ви не хотіли вірити мені, що повстання можна було провести організовано, а не анархічно не ви-кликаючи анархії – а можна було! Я в своїм районі почав було успішно проводити організацію повстання, а Ви помішали, бо Вам необхідний був пожар. Перед повстанням я боявся, аби не повторилося безладдя, котре було при Центральній Раді і Міністерстві Голубовича – “а ні, – казали ви всі, – цього вже не буде, ми вже навчені”. Хіба навчені!

– Ой, багато треба ще Вас вчити...

А Ви, організатори армії, хочете бути розумнішими від усього світу... Ні, добродії Осецький і Тютюнник, а колись ще був і Жуківський, тільки дурень думкою тішиться, навіть більшовики кинули той шлях, на який Ви зразу думали піти, але, правда, не виходить нічого... Краще би Вам не братися за своє діло ...

Україна повинна червоніти перед усім світом за свій уряд, який очевидячки веде страну до погибелі. На одній нараді представників з Полтавщини і Харківщини в Полтаві, один із найавторитетніших представників українського громадянства, звертаючись в бік ссерів сказав: “Подивіться, що з себе уявляють наші міністри, – як не кре-тин, то подлец”.

Так буде до тої пори, поки всі Ви громадянські представники не скажете: “Я перше всього українець, а потім вже партійний діяч, потім хоть готтентотської партії”.

Я закінчив. Требую для себе свободи, я її заслужив. Ви мусите

мене випустити, але все-таки працювати з вами більше не буду – нам не по дорозі”.

Отаман Болбочан.

26 січня 1919 р. Київ, ОТЕЛЬ “Континенталь”, № 22

Джерело: Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України – Фонд 3866. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 5, 5зв, 6, 6-зв, 7, 7-зв, 8, 8-зв, 9.

Ддаток 4

Лист полковника П.Болбочана

Головеому отаманові Петлюрі, членам Директорії, прем'єр-міністру, начальнику Генерального штабу, голові Національного Союзу, голові партії самостійників, командирю Осадчого корпусу і коші – отаману Греківу, отаману Шаповалу, полковникам Республіканської дивізії, в часописи українські і російські.

10.02.1919 р. м. Станіславів,

Отель «Уніон»

Необхідність примушує мене додати декілька слів до свого першого відкритого листа.

Всім Вам відомо, панове, що я сидів заарештованим в № 22 отелю «Континенталь» і весь цей час (24-31 січня включно) я добивався кого небудь бачити з наших військових, або загальних керівників, аби запитати за що я був заарештований. Ніхто не хотів зайти до мене, всі боялися, бо ніхто не міг відповісти на моє запитання «За що?». Один військовий міністр отаман Греків не боявся зайти до мене і ще мене запитати «За що Ви заарештовані?». Але отаману Греківу ми завши вірили і віримо.

Звертався я до отамана Петлюри, кілька разів. Один раз листа надіслав йому – ніякої відповіді і прийняти мене він теж не хотів, а зайти до мене не було що і думати, не дивлячись на те що жив отаман Петлюра рядом з моїм номером, через стінку № 21. Всі до кого я би не звертався відповідали «нема дома», «зайнятий» і т.ін., (Коновалець, Мельник, От. Петлюра, Чайківський...) В той час за малим виключенням, головними керівниками армії були фендріки, до котрих тяжче було добитися ніж колись до Гетьмана Скоропадського. Ну не хотів Петлюра прийняти мене. Хай буде так, бо я зрадник, але він не хотів прийняти навіть і мою дружину, коли вона хотіла виявити, у кого шукати права відносно розбійного трусу, котрий зробили у неї січовики в Києві, і ограбили все, що в неї було – трус був по ордеру старшини Чайківського.

Пане отамане Петлюра! Я весь час молився на Вас, я навіть забув руйнуючий Ваш наказ по армії, которий Ви віддали в грудні 1917 року,

і котрим Ви надовго знищили молоду українську армію і підірвали у неї національну ідею. Я не хотів згадувати про цей наказ, я думав, що життя Вас перемінило, але я помилився і тепер, коли Ви не хотіли оцінити обстановки, і не хотіли вірити, що Україні загрожує страшна небезпека, я можу сказати, що у Петлюри було щире бажання «збудувати тільки «Ореол Петлюри», а не «Ореол України», аби цей ореол не пропав, Ви рішили скинути свою вину на Болбочана. Не вірю я більшій кількості Ваших співробітників і деяким з тих, котрі стоять на чолі Республіки – зараз такий час, коли хата горить, а хто хоче гасити пожегу тим, що буде дути на вогонь, той уже не діяч, той уже або хлопак, або авантюрист, або кретин, або подлець. Ви оточили себе іезуїтами, інтриганам, котрі строго проводять необхідну їм тактику. Прошу Вас, пане отамане Петлюра, скажіть по щирості, що корисного Ви робите для армії? Коли я сидів в «Континенталі» заарештованим, я серцем відчував, що армією правлять ті дрібні авантюристи, т. фендріки, ті інтригани, котрі оточують Вас, а Ви в їх руках просто маріонетка.

За весь час перебування в Києві, ні я, ні представники Республіканської дивізії, не могли виявити причину мого арешту і тільки всі від мене і представників Республіканської дивізії тікали, навіть балакати боялися, бо ніхто не міг відповісти на запитання «За що я заарештований?». Отаман Петлюра казав: «слідство покажить», і значить мене заарештували для чогось, а слідчі вже будуть вишукувати яку-небудь причину. А все таки, за що я заарештований?! Весь час я продовжував запитувати, бо бачите, я сподівався, що нахожусь в правовій державі і сподівався, що все таки у влади найдуться порядні люди. Але багато Україні прийдеться пережити поки вийде вона на правовий шлях.

Один з добродіїв фендриків, оточуючих пана Петлюру, пан Чайківський, висловлювався, що я обвинувачуюсь між іншим і в тім, що я колись то, де то, прощаючись з мадам Г. (жінкою колишнього флігель-ад'ютанта), поцілував її руку, - безумовно, пане Чайківський, обвинувачення дуже велике і слава Богу, що про це не довідалася Верховна Слідча Комісія, а то зараз підняла світове діло. Так то, так, пане Чайківський, а все таки ганебний трус зробили на квартирі, де були речі моєї дружини, по Вашому наказу і ордер був підписаний

Вами. А відрекалися?! Безумовно, так і треба, але уявіть собі, що Ви знайшли які-небудь документи компрометуючі мене, або ті самі 120 мільйонів – тоді як Ви думаєте – тоді теж відрекались би Ви? Тепер же тільки і треба відрекатися, казати що трус був самочинний і бути задоволеним тим, що ограбували всю квартиру і взяли не тільки те, що складало цінність загальну, котре збиралося у мене і дружини роками, але і фамільне наше добро забрали, котре для Вас зовсім не має ніякої ціни – портрети, письма, документи старі, стара і нова зброя, і з ними Ви забрали у дружини останні гроші. Ви забрали у неї плаття, різні речі, всю мою зброю, навіть ті плаття, котрі Ви не взяли, Ви їх порвали – все це теж для політичного моменту було необхідно? Трус Ваш був подібний на набіг розбійників. Зараз ви кажете, що трус був самочинний і всі Ви цим ще більше себе компрометуєте. А міліція, а протоколи в час трусу, а самий законний за Вашим підписом ордер?

Пане Чайківський і К^о! Чого Ви шукали у мене і взагалі, чого Вам від мене треба? Ви всі боялися, що буде чоловік, котрий не зможе терпіти авантюристів і кар'єристів...

А Директорія від моєї справи відмахується, то справа військова, кажуть вони, а голова Директорії пан Винниченко сказав: “Отаман Болбочан не є винуватий, але штаб його дійсно був складений з росіян, контрреволюціонерів і всяких там злочинців, а Болбочан, як людина слабохарактерна і попав під вплив штабу” – і багато дечого такого казалося на конгресі...

Пане Винниченко! Мого штабу Ви не знаєте, не знають його всі ті, котрі обвинувачують його і мене. Ви не знаєте, що в моїм штабі були дійсні фахівці, чесні працівники на користь України, котрі працювали під постійним моїм впливом. Якого ж я характеру, про це краще всього каже моя активна діяльність на протязі 16 місяців.

Але замість того, щоб голова Директорії вів безпідставні балачки, Вам, пане Винниченко, слід би було перше всього розібрати мою справу, а як ні, то трохи познайомитись з нею, добре було і мене допитати. Це можна було зробити, бо я займав, безумовно, високу посаду і після цього всього виступати на конгресі, хоч з яким-небудь матеріалом, а не з провокаторськими чутками. Я гадаю, що авторитет і обов'язок людини, котра займає найвищу посаду в державі, вимагає завжди бути

державною людиною, завжди стояти на правовім ґрунті. А чи може так хотіли “товариші – фендріки?”.

Просив я аби відпустили мене за кордон, бо чого ж сидіти на Україні, коли права ніде не знайти, а всім заправляють такі люди, з котрими працювати неможливо. Мене відправили до Галичини – чого це так?

Отаман Коновалець і старшина Чайківський кажуть, що сучасний політичний момент вимагає того... Слухайте, панове, ми не діти і такі дурниці не слід би і казати. “А що партії скажуть?” – каже пан Чайківський. Мені сором за тих людей, котрі такі дурниці кажуть, це казати можуть люди, котрим мій арешт дійсно був необхідний.

Знаю, що всім Вам дуже хотілося обвинуватити мене за мій відхід від Харкова і Полтави, і я цього дуже чекав, але Ви побоялися про це навіть питання підняти по двом причинам: перш усього Ви всі почували себе страшенно винуватими в цій справі і побоялися самі над собою суда, а по-друге, – між Вами навіть не було дійсно військових людей, котрі зуміли би оцінити бойову обстановку (може Тюпюник, може фендріки) і котрі зуміли би збудувати в цім напрямку проти мене обвинувачення, навіть якби я був і винуватим. Але ж, хто в цім є винуватий прошу дійсних військових експертів розібратися на підставі всіх документів і доказів свідків.

Слухайте, Ви всі, у кого була влада в Києві (я в такій формі звертаюся, бо неможливо було розібрати, хто править країною, а розпоряджалось тоді багато народу, особливо фендріки) так, слухайте, Вам дуже було необхідно писати про мене всі ті брудні видумки, котрі появились в Київських газетах? Якщо це не Ви писали, то чого Ви не заборонили писати таку мерзоту? А може скажете, що і це необхідно було для політичного моменту? Ну добре, а Національний союз? Ви є краса і гордість Української Республіки! А чи не зацікавило Вас, членів Національного союзу, що той Болбочан, которого Ви недавно гучно вітали, заарештований, як зрадник і злодій?! Ні не зацікавило? Не прийшло Вам на думку, що розвинчувати своїх героїв є ганьба і для тих, хто це робить. Я розумію, я вам був потрібний раніш, а не тепер, коли Вам здається, що влада уже вся у Ваших руках ... Розкішно, а що ж самостійники?! В чім Ви, “державні мужі”, обвинувачуєте мене? І за що секретар партії Андрушенко погрожував представникам Республіканської дивізії – “ми його засудимо, він понесе сувору кару”.

Слухайте самостійники, а за що? Від чого Ви навіть не зацікавилися моєю справою? Чи може для Вас грав роль політичний момент?! Може в кар'єризмі мене обвинувачуєте? Чи може в тім, що я щиро весь час підтримував партію самостійників і не боявся цього в гетьманські часи? Нагадайте тепер самі про все, особливо нехай пригадають все ті, котрі зараз більш всього нападають на мене. Багато про Вас, самостійники, не буду писати, бо мені сором за партію.

А тепер звертаюся взагалі до всіх Вас, стоячих на чолі держави. Ви мусите мене реабілітувати – це являється питанням честі Вашої. Ви мусите дати мені право виїхати за кордон. Ви своїм провокаторським випадком, безумовно, надірвали мої сили, як фізичні, так і моральні, і служити я уже не можу, про що я і рапорт подав у відставку, а окрім цього, я особливо з Вами служити не буду. Для мене необхідно аби я бачив, що на чолі Українського уряду стоять люди, практичні фахівці, чесні, розумні, а не фендріки, авантюристи, інтригани провокатори, необхідно, аби я бачив, що ті люди поведуть Україну до щастя порядку і слави, а не до сорому... (підкреслення авторів. – Б.П., Ю.С). А може скажете – в армії необхідно служити?! В якій армії? В тій де дивізіями і арміями керують фендріки, Волох і К^о? Ні цього не може бути! Ви затвердили Волоха командиром корпусу після того, як він сам оголосив себе командиром корпусу і командуючим армією?! А Ви знаєте, що краще би зробили, якби командиром Запорізького корпусу призначили не Волоха, а Махна! Але тепер ще можна зробити і призначити “батька Махна” помічником до “батька Волоха” – буде розкішний корпус! Ви думаєте, що “батько Махно” гірш від “батька Волоха”? Запевняю Вас, що Махно, навіть багато краще, більш військовий чоловік ніж Волох! Можна запросити до праці ще Шинкаря, Григор'їва, Вірко, а тут ще і Тютюнник з Волохом – невеличка, але тепла компанія.

Нагадую Вам і запитую Вас, хто з вас хотів уявити дійсне становище України, хто з вас задумувався на тим, яка доля чекає Україну: Ніхто! Ви всьому світові оголосили війну, Ви чепурилися перед Антантою і погрожували їм війною, Ви абсолютно не хотіли рахуватися з Антантою, а на що Ви спиралися, на яку силу? На “товаришів”, на фендріків, на “генеральних” Українських Гіндербургів і “Людендорфів” (Тютюнник і К^о, і фендріки і багато інших)?! Як

Ви подивилися на мене коли я відверто потребував згоди з Антантою і негайної допомоги французьким військом. І ніякої відповіді на свою доповідну Отаману Петлюрі і Директорії не отримав. Ви думали тільки над всякими сортами соціалізації. Ви особливо багато працюєте і думаєте над тим, аби не розсердити і допомогти Вашим московським “товаришам – більшовикам”, аби не показатися в їх очах протидемократичними. Ви не бачите того, що цим плодите на Україні таких же “товаришів - більшовиків”, не бачите того, що через більшовизм ведете Україну до “Єдиної Росії”.

Ви вважаєте мене зрадником за те, що я стояв за негайну згоду з Антантою і просити у французів допомоги. Всерівно без цього не обійтися, але чим скоріше, тим буде краще. Але всі Ви не маєте громадянської відваги про це відверто сказати. Ви боїтеся проводити тверду владу, порядок і право, бо це, бачите, буде недемократично, а те, що Україна від тієї занадто демократичності буде покрита пожаром анархії Вам байдуже..., коли наступить уже зовсім тяжкий час... будемо тікати за кордон.

Нарешті можу подякувати Вам за ту “нагороду”, котру я отримав від Вас за 16 місяців активної праці і требую від Вас реабілітації і свого чесного імені, требую повернення грошей, речей і зброї, забраних у дружини моєї і мене

Під листом підпис: Отаман Петро Болбочан. 10/II-19 р.
м. Станіславів. ОТЕЛЬ “Уніон”.

Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 11-16.

Додаток 5

Рапорт

військовому міністрові колишнього головнокомандувача віськами
Лівобережної України П. Болбочана
від 10 лютого 1919 р.

Колишній головнокомандуючий віськами Лівобережної
Військовому міністрові України

10 лютого 1919 р.

№ 7

м. Станіславів

Рапорт

Як Вам відомо в ніч з 26 на 27 січня, коли я сидів заарештований в
отелі “Континенталь” на квартирі моєї дружини і у моїх родичів, де теж
були речі моєї дружини, був трус по ордеру, підписаному старшиною
Чайківським. Трус цей запроTOCOLений домовим комітетом на Фунду-
клеївській вулиці №62, а трус робили там на Фундуклеївській, 62 кв. 11
і в Михайлівськiм монастирі 2-й корпус №29 і 3-й корпус №112. Трус
робили старшини Галичани більшістю. Поводжувались вони як більшо-
вики і розбишаки. Забрали у дружини гроші – по протоколу 23 тисячі
карбованців, а фактично взято 40.000 (сорок тисяч) карбованців, забрана
матерія, плаття і багато дрібних цінних речей, котрі роками збиралися,
всього речей мінімум на 50.000 карбованців, не рахуючи того, що в час
трусy багато речей було просто пірвано, зіпсовано. Окрім всього взята
моя зброя – стара срібна шабля, самопали три – великий “Маузер” з на-
боями, “Наган” і “Браунінг” середнього розміру. Безумовно, Чайківський і
Осадчий корпус будуть відмовлятися від трусy і скажуть, що то був само-
стійний трус і т.ін., але ордер був підписаний Чайківським. Але всерівно
мені необхідно знати у кого ж шукати права?! До Отамана Петлюри я
звертався, але він не хотів прийняти мене і ніякої відповіді я від нього
не маю. Теж звертався я до Отамана Коновальця, теж через третіх осіб,
бо теж не прийняв і наслідків ніяких. Я звертався до Вас і прохаю аби
дружині були повернуті гроші і речі, або за речі гроші, а мені зброя.

Підпис: Отаман Болбочан

Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та
управління України. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 22.

Бюро
Головнокомандувачий
військанич Миколаєвської
України

5го Серпня 1919 р.

№ 8

м. Станіславів

Військовому Мі-
ністрові

Радарт.

22го січня с.р. в Бояри ранку в м. Кремен-
чур, я був заарештований в своїм вагоні ку-
рїним 5го піну. Гайдамацького полку Волощенко, кот-
рий зробив се по наказу свого командира полку
знакового Волоха. А по такому наказу арештовав
мене Волох для мене абсолютно невідомо. Яку-
ті зі мною був заарештований мій штаб і
тількисього командувачий Закарпатських карпу-
сом Покровник Селванський (н-х Республіканські
дівізії). Скільки я не добивався багатим чи
знакового Волоха, чи заступника його сотника
Загородського, нікого я не міг багатити і ні вчу
кого не міг добитись тільки, тільки ввечері 22го
січня сотник Загородський зайшов до мене, але ні-
того Ясного не сказав мені. Чув я тільки, що
старшини Гайдамацького полку і особливо знаковий
Волох старались доказати свому козикам, що я
зрадник, за те і заарештований.

На другий день після мого арешту, я був направ-
лений до Києва, де 24 січня посадили мене
в № 22 вагон „Контикенталь“. Ніякого обличу-
вання мені не було пред'явлено, ні чого не міг
я добитись відповіді на запитання „За що?“
Всі відрикатися, всі нічого не знають, а ті, що
можуть би дати мені відповідь, як напр. Оттолек
Петлюра, що осів в № 22 вагон „Контикенталь“, Дирек-

открив, Отман Канованс і ми, ми, або ніякої відра-
відра не давала, або не хотіли мене прийняти, і до
мене з ним ніхто не хотів зайти. А в ніч з двох
24 січня був зроблений ганебний твір: у розстріл
на Рундуківській вулиці № 2, в Михайлівському
монастирі в пометканю війни, а також дру-
жини мові, де знаходились роти дружини. Твір
був по наказу асадного (ардер асадного корпусу) корпусу,
відрашено того з наказом рота, але казано того
і на сей раз прикладати. Всі майже роти мові і
дружини, приймали цілкі, задрани, задрани всі
граші і все моя дорога зброя.

Старшини - представники Республіканської дивізії
мене нічого не могли добитись.

Ви наказали мені подати рапорт про мою спра-
ву - але про що я буду писати, коли і зараз
мені не представлено ніякого обвинувачення і я за со-
бою ніякої вини не почую, бо її нема. Було я
приватно, що обвинувачують мене в тім, що я
стояв за згоду з Антантими - так, стояв за
сю згоду, бо зразу бачив, що самі нічого ми не
зробили, позаяк розпад Української армії був дуре-
сливий і слому все час допомагало європейське ко-
мандування, które допомагало розломити і мої
кровні частини. Кажуть, що я вів переговори з
добровільцями - неправда! добровільці і боляшовики
присудили мене до смерті, а в Харкові стар-
шини добровільці робили на мене замах.

Головний Отман Тетюха мені особисто і по
телеграфу передав наказ вийти в переговори з Дон-
чакими і військом Антант, що висадився в
Севастополі. Я і самий настигав завести перег-

вони з Дюлакамі і Антікопіамі, але з радубав,
що Центральний Штаб самі не згодні, і кажи як
вирішав кахас вести переговори, то був друге згу-
в'язання, бо абсолютно ніяких ефектів з приводу
переговорів не почув, а вдруге - Рольве командув-
ванню знало, що в той час у мене не було нія-
ких людей, які б виконали таку важ-
ливу задачу, і я довго з дуберіальними колі-
сарам Харківським п. Мілошукіно зобов'язав ко-
го б виконати до Новосерхаска і Севастополь,
наразі я рішив писати до Філакі'є п. Певного,
але він спочатку згорів, а на другі дні відпо-
відав, в кінці він сказав, але після був післерачу
Краскову, в кінці він сказав, але військо Дюлакі'є
Замінило Донецький район. В кінці був по-
чав післерачу від полковника К-н-ка Філакі'є
в штабі, кінці провенть прийняти допові ді.
Надачі необхідно було змінитися, а після
не було кого. Моги я після післерачу Во-
лу, кінці з Гандармацьку полком був в районі
Бахмут - Ала, Ліман, Адрієво, з наказом ко-
пачу переговорів з командувачем переговорного Фі-
ког Адрієву, бо кінці був в кінці, а далі рі-
шив після старшин Генерального Штабу, але
Дюлакі наостріз відповіля виконали міні наку
Сірко після свого Харків був самостійним.
Командувачем військ Антанті я після післерачу
копачу кінці переговорів Гандармацьку командванню, а
кінці самі поліз і до Антанті. А весь час
професіонал, коли був в кінці (16-19 грудня 1918р)
що в той час командувачем таких людей, кінці

можна було би доручити таку справу, як пере-
твор, а хлонтака доручати я не міг.
Обвинувачували мене в реакційності. В чому вона
проявлялася?! На се можуть дати відповідь ті мо-
де, які працювали зо мною: — губернаторські Ко-
місар Харківщини г. Мімошенко, Губер. комісар
Полтавщини в той час г. Гіжевський, Харківський
Професіональний союз, Робітничій Комітеті Харкова
і багато інших. Кажуть розганяв я свідків
з'їзд — неправда! кожний раз і кожний з'їзд від
мого імені вітали мої представники і давали
інформації. Кажуть — у мене був російський Штаб-
неправда! всі були українці, відомішими посади
займалися старшинами, які спочатку пра-
цюють в Українській армії (в Закарпатській дивізії)
і тільки один був росіянин, полковник Генерально-
го Штабу, призначений мною за 7 днів до арешту,
але спеціаліст свого діла, чесна людина; і дру-
гий — полковник генерального Штабу, присланий
мені з Києва Головним Командувачем, теж че-
сний працівник і спеціаліст; дай боже, щоби
в Українській армії побільше було таких стар-
шин як ті, що були в моїм Штабі, не були
би нас так, як зараз діють. Всі старшини
Штабу працювали під постійним моїм чо-
глядом. Вся бойова праця проходила через
моїми очима.

Про всі бойові події не пишу, їх зараз відомо дуже
важко за короткий час, скажу тільки, що мене
обвинувачували в тім, що залишив Харків і
Полтаву. Так, залишив, але після впертих боїв.
Є такі люди, які кажуть, що Володаром зали-

шив без його Харків і Полтаву - то є провокаційна
збрешня. Кажати в головній Штабі, не дивлячись на
те, що кожен день послав доносиння, що против
мене наступають банди, а регулярних частин не-
ма, то було злишки злоде, котрі так казати і
вони добре знають, що Гомбодана Вітєво ніколи би
не відходило перед бандами і бандам ніколи не
дало би себе перемогти... Генеральний Штаб все
час не вірив мені, що наступають організовані, мі-
кі регулярні частини Російського Світового Уряду;
і навіть номера полків і прізвища начальників
боляшовиських я доносив.

Один раз, коли хтісь з старшим Генерального
Штабу, здається генерал Франський, від імені
Діректорії все так висказав сурійкиня, що
наступають Російські регулярні частини, я не
ввірився і відповів: „Ви отоді повірїти мені,
коли Ленін на білому коні приїде до
Київа.“

Я знав, що Південноєвропейці я не вірив і ко-
ли Діректорія прийшла до Київа я на засідан-
ню в Генеральному Штабі се підкресив і про-
сив допомоги нехайної, але фізичнікірванними
частинами - прїєв я 4 піших полків. Головне
командуваня обіцяло дати сю допомогу Гамла-
нами через два тижнеди, а де які частини сурій-
кі нехайної (панцирний потїяз, легку батарею і т.и.)
Я обміркував свою справу і рішив, що 2 тижнеди
я ще зможу утриматись. Приїшло більше
як 2 рази по два тижнеди, а з ніякої допомоги
не пошрав, окрім панцирного потїязу і то
через три тижнеди і без гарнізону і легкаї

сітлової батареї мене через три тижня, але з легкої батареї коротки підкої не було, до командіра батареї утік внутрі з батареєю після того як дізнався, що з наказів віддати його під поховальний суд за невиконання бойового наказу. Перед тим, як я мав здати Голтаву, с Києва винісся сітлова бригада, кадали до мене. Все ми зрадили, вібрали останні сили і віддали ворота від Голтави, але прийшли сітовики з самостійним завданням, абсолютно не визнавали мене і моїх наказів і навіть нічого зв'язку не хотіли зомого тримати. Визнали, що мають вони самостійну задачу іти на Харків, не піддавати мені; добре, хай буде так; тоді я мусив би їм піддавати, до в його повинен бути тільки один старшині капальник, але свого не було зроблено, не розумію від чого: чи Голтовим командуванням навмисне так було піддавати, чи то зроблено по негодності керівників. Нарешті намірилося, що сітовики сподом на північ від Голтави і не хотіли мені допомогти в той час, коли мої люди умирали беземільним. Один раз здається курень сітовиків, взяв участь в бою в Голтаві: внутрі з моїми, але скоро відійшли і ми їх більше не бачили.

Був я, що Голтовим командуванням винісся повідомлення, що сітовики Голтаву повернули, то була провокаційна брехня.... Нідкої допомогти від Голтовим командуванням я не мав, а тільки ризикування моєї справи і військи. Де кілька разів старшини і козаків Республіканської дивізії, також Харківського

не намоту навіть поірівним давати відповіди.

Балати вважали обвинуваченим, збудованим на абсолютній провокації піднімалося проти мене, але юридично я до цієї пари нічого не знало, не знало, яке представляється мені обвинувачення. Слідство нічого не ведеться, не дивлячись на те, що отаман Степіндра заперече всіх, що слідство ведеться. Я весь час шукав права, я весь час вкрив, що є люди, копії не потерпали совістю і малих горожанську відвагу прямию піднятися на мою справу. Навіть у цієї пари не дає члвчтін суді, що як би я був зрадником, то ніколи я би не виступив на повстання, а спочатку став би на тій бік, якій мені був поірівний і вквіт з німцями все перевернув би вверх дном.

Судбу повстання рішив я; у мене була най-слабійша військова сила на всій Україні, най-слабійші бої велися багато, найбільше свідомість героїв було в моїх кровних полках, але в той час ми про себе не думали, не кричали про себе, вважали се на тиждя; бо ми знаємо, що в бойові відстані забиве балати про себе кричати і пишуть ті, копії нічого не роблять, копії подвигів не мали, а створили їх рекламного; — то був не наш щизд. Я всовітно за словом ніколи не говорив.

Для того, аби Ви могли зрештє члвчтін суді моє діло, я прикладаю два (два) доклади, копії копії

випадково залишилися у мене.

Тепер я домагаюся суду і юридичної реабілітації, домагаюся президії суду заарештованих мене, або допомогатишньому своєму-знайомого Волиха і старшини Гайдрмауцького полку; крім сего - Віїки колого Старшини Мотюшоника, сатинника Захарюцького, Віїко і всіх інших осіб Гомельного Командування, котрі благословили мій арешт, і взагалі провокували моє чесне ім'я. Також прошу наказати розібрати мій твір, котрий побився з 26 на 27 січня, заарештований мене по майшину ротації віднесено туди і предати суду винуватих.

Нідрих великих посаг з не селу, а прошу вас повернути мене до мого Республіканської дивізії і дати мені ^{Мого} звання о Карогами України. Республіканську дивізію прошу відокремити від Запорозьського Корпусу в „окрему дивізію“ і додати до неї і всі ті частини, котрі до і не входять в її склад, але котрі були в мене, або с котрими брився працю мене Зрідина, як то полк Яна Кармалюка, Харківський Слобожанський полк, піший п. Івана Сірко, Запорозьський курінь інженерний, залізничний (Запорозьський) курінь, Запорозьський авіаційний отряд, республіканський вантажний дивізіон, кінно-гарний дивізіон Алмазова, команданська сотня Митяда Запорозьського корпусу і все майно Запорозьського корпусу Митяда, котре взято з № Запорозьського полку. Всі документи залишилися при Штандарт армії; дові до котрих не знаю.

Усекаю права як можено швидше, бо

аволях ми перед Україною кляче мене до
Здрі.

Оман Суботан

Додаток 7

Лист

державного інспектора М. Гавришка до командувача Запорізької групи військ Дієвої армії УНР отамана В. Сальського від 7 червня 1919 р.

У.Н.Р. Державний Інспектор
військ

Запорожської Групи

7 червня 1919 р.

Ч.45

М. Д/Армія

Отаману Сальському.

Командири полків дорученої Вам групи звернулись до мене, як представника Державної влади з заявою, де від уряду рішуче вимагають негайного призначення на посаду командуючого військами Запорізької групи людину яку вони добре знають з гарного боку а також знали б як старшини так і козаки, аби уникнути можливого недовірря та положити кінець виникаючому антагонизму. Такою людиною вони назвали свого старого борця-запоріжця отамана Болбочана. Свої вимоги вони заявили в категоричній формі без жадних компромісів. З приводу усього зазначеного я, аби спасти єдину надію України запоріжців від розвалу на підставі § 1 закона від 13 травня с/р про Державну Інспектуру, я цим пропоную Вам негайно здати свої обов'язки отаману Болбочану, а щоб уникнути неізбїжного кровопролиття, наказую Вам не перечити наказам Командуючого військами групи Отамана Болбочана, позаяк Ви мною усовуетесь з займаної Вами посади.

Підстава: Закон від 13 травня с/р § 6.

Державний Інспектор
Військ Запорізької групи,

Отаман

Гавришко.

Джерело: ЦДАВО України. – Ф. 3810. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 69-69 зв. Оригінал.

Дієва Армія.

Джерело: Архів С. Цапа (СГД). – Спр.3. – Арк.160. Рукописна копія.

Додаток 9

Лист

полковників Запорізької групи військ Дієвої армії УНР
до Уряду УНР від 15 червня 1919 р.

Від 15 червня 1919 р. Д[ієва] армія.

Ми Запорожці по старому історичному звичаю обібрали нашим командуючим нашого старого запорожця отамана Болбочана, якого від нас в м. Кременчузі вирвано було без жадного пояснення причин. Коли в Кременчузі заарештовали отамана Болбочана ми спокійно чекали правдивого суду, якого і досі не було й отаман Болбочан замість повернення його до запорожців, де він так багато працював над збудованням військової дисципліни і боевої міцности, якої ви маєте змогу бути свідком, зараз одержав призначення в Італію. Коли ми висловили свої бажання і твердо волю про повернення отамана Болбочана до запорожських військ над нашими старими традиціями запо-рожців надглумилися: юрба п'яних розбишак вірвалась в будинок розположення запорожців і захватила нашого старого запорожця. Певне розуміння загальних державних справ утримало нас від кровопролиття. З біллю на серцю та ненавистю до тих кол, що руйнували Україну і досі продовжують цю руйнацію, ми виступаємо вперед, щоби бити нашого ворога грабіжника, давши Вам повну змогу опам'ятатися. Ми доказали, що дисципліноване військо проти уряду не йшло і не піде. Ми доказали, що із за персональних справ пролиття крові не бажаємо. Болбочана обвинувачують нібито у виступах проти уряду; ні з його, ні з нашого боку цього не було, тай немає жадної для цього рації, тому що ми твердо упевнені, що сам уряд довго так працювати не зможе, а тому зазначаємо, що життя отамана Болбочана рахуємо під персональною відповідальністю членів уряду У.Н.Р. Тому ми заявляємо, що наше запоріжське військо стоїть за збудовання міцної держави, яка б захистила людність її від зовнішніх оточуючих ворогів. В цей час політика якої-небудь окремої партії чи особи як правої так лівої бути не може. Вся людність України мусить прийняти діяльну участь у великій будівничій праці, а тому отамана Болбочана ніхто не має права

одірвати від нас, бо він є наш старий працівник, людина освічена і заплямованість його честі не доказана.

Хай буде над ним самий гострий контроль, але працю продовжувати він мусить і повинен, що своїми підписами стверджуємо. (Підписи сторонців (прихильників).

Всі тіж командири, що й перше.

З первописью згідно:

Запорожського війська полковник Гавришко Микола.

Джерело: Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.

Додаток 10

Лист

колишнього організатора і начальника контррозвідки при штабі Дійової Армії, згодом директора політичного департаменту міністерства внутрішніх справ, у 1920 р. начальника охорони Головного отамана Миколи Чеботаріва до колишнього начальника штабу Дійової Армії (березень – червень 1919 р.) Андрія Мельника від 9 березня 1933 року

Варшава. 9.ІІІ.33.

До Пана Полковника Андрія МЕЛЬНИКА

Вельмишановний Пане Полковнику,

Дозволю собі звернутися до Вас у справі, яка має двобічне значіння, персональне і громадське, має велику вагу і для мене особисто, і для національно-свідомого українського громадянства.

В числі 11 — 12 «Сурми» з місяців листопад-грудень 1930 року УВО висунула проти мене шерг найтяжчих обвинувачень: в замордуванні полковника Ю. Отмарштейна, в самовільному розстрілі полковника П. Болбачана³, у зрадженні ВАС полякам в 1925 році та у службі моїй в польській дефензіві.

Про ці обвинувачення я дізнався занадто пізно, лише в лютому-березні 1932 року. І тому тільки в квітні цього ж року негайно вирушив за-кордон, щоб вимагати від Головної Команди УВО громадського суду чести в справі всіх тих обвинувачень. На жаль писаної заяви, дотичної суду, від мене не прийняли для передання Головній Команді УВО ті люди, які, це всім було відомо, належали до УВО.

Мені не лишалося нічого іншого, як удаватися з відповідним отвертим листом до УВО в легальній українській пресі, що я і зробив. 1-го червня цей лист з'явився в «Канадійському Фармері», а відгомін на нього знайшов собі місце в «Січи» (Чикаго, Ч.12.5Л/1), в «Америці» (Філадельфія, ч.67, з 11.VI), в «Трудовій Україні» (орган партії укр[аїнських] соц[іал] революціонерів, Прага), в «Вістнику» української громади в Парижу і т. д.

Для того, щоб Ви були поінформовані про цей лист з першоджерела, додаю при цьому копію його.

Разом з цим документом долучаю для Вашої інформації відпис згаданої статті в «Сурмі».

Але й на цей мій отвертий лист Головна Команда не озвалася а ні словом.

Однак вона дуже і дуже помиляється, коли сподівається своєю мовчанкою убити порушену мою справу суду. Хоч і чого мені має коптувати — сил і праці — справа здійснення того суду, а суд той в тій чи іншій громадській формі відбудеться. Бо на справи Отмарштейна і Болбочана я дивлюся не тільки як на особисту справу реабілітації моєї чести, але й як на незвичайно важливу справу висвітлення вельми темних подій з нашого недавнього минулого. Бо так дивлюся на неї вже не я один, але й чимало інших козаків і старшин нашої колишньої національної армії. Бо того суду вимагають вже й інші люде, абсолютно непричетні до моєї персональної, сказати б «спірки» з УВО чи з «Сурмою».

От у цій персонально-громадській справі я і звертаюся до Вас, пане полковнику, за певною допомогою викрити щиру і тільки щиру правду в справі тих обвинувачень мене у зрадженні мною Вас полякам та самовільному розстрілі полк[овника] П. Болбочана (справи замордування полк(овника) Ю. Отмарштейна, думається мені, Ви не знаєте; але можливо, що я тут помиляюся).

Я не знаю, як ставилися Ви до мене в минулому та як ставитесь Ви до мене в даний момент. Але одне я знаю, що Ви з часів спільної збройної боротьби за ліпшу долю нашої батьківщини полишили в моїй пам'яті най-кращі спогади про себе, як про чоловіка, мужнього і отвертого, що з правдою не розминається. Маю тверду надію, що таким Ви лишилися й понині.

І тому я і звертаюся до Вас.

В чому ж має і може полягати Ваша допомога мені?

Тільки в правдивому, фактичному і докладному освітленні тих двох подій, про які мова була вище, та тих обставин, серед яких ті події відбулися. Нічого більше я не потрібую.

Отже, перша справа, яку мені хотілося б докладно висвітлити, це — Ваш процес у Львові в 1925 році.

Дозволю собі поставити в цій справі шерег питань, на які просив би Вас дати найдокладнішу відповідь.

1. В чому Вас було обвинувачено? Коли (точно) відбувся суд? Який був вирок суду? Мушу дати пояснення щодо цих питань. Я був на суді, яко свідок. Але, як Ви мусите пам'ятати, суд допитував мене тільки в справі Лихолата і Коваленка. Про останнього фактично питали біографічні дані і його характеристику. В Вашій справі мене не допитувано начебто того, як по-яснили мені Ваші оборонці, що боялися моїх зізнань, які б могли «засипати» Вас. Правда, вислухавши мої зізнання в справі Лихолата і Коваленка, оборона думала мене залишити у Львові ще на день в надії, що може їй пощастить добитися від суду, щоб мене [було] допитано й у Вашій справі. Але потім цю думку спільно відкинули ми. Так я і виїхав зі Львова, не знаючи, в чому полягала Ваша кримінальна справа й які вона мала для Вас наслідки (пізніше я про це в загальних рисах дізнався не то з газет, не то від знайомих).

2. Чи в актах судового слідства і судової розправи є докази, що доводять мою зрадницьку роллю супроти Вас? А коли такі факти є, то прошу мені їх докладно переповісти. На той випадок, коли пам'ять Ваша Вам зрадила би, прошу Вас доручити Вашій обороні, відповісти мені на це моє питання на підставі тих актів, які є в них про Вашу справу.

3. Чи взагалі Ваша кримінальна справа була наслідком зради? І коли це так, то я дуже був би Вам вдячний, як би Ви написали мені, хто Вас зрадив і чи докази тої зради знаходяться в судових актах?

4. Чи не знайшли б Ви можливим для себе ствердити писемно, що в справі Лихолата не тільки не було ніякої зради з мого боку, а що, навпаки, Лихолата було виправдано на підставі моїх — згідних з правдою — зізнань в його справі?

Обвинувачення мене в тому, що я ніби то зрадив Вас полякам, має першою чергою персональне значіння, і в меншій мірі громадське значіння. Одначе, коли б, на Вашу думку, вищенаведені 4 питання не мали б вичерпати цієї справи — с[ебто] моєї ролі в Вашому процесі, я дуже просив би Вас не обмежувати Вашої відповіді рямцями цих чотирьох питань.

Друга справа — це справа розстрілу полк[овника] П. Болбачана.

Цю справу Ви мусите добре знати з огляду на те становище, яке Ви в той час, коли вибухла «болбачанівщина», займали в нашій армії.

Я не збираюся в цій справі ставити Вам питань, які мали б на оці висвітлити цілу справу. Справа ця сама по собі ясна, але для широкого громадянства, а особливо для сучасної молодшої генерації деякі її моменти вимагають висвітлення, сказати б, відновлення в пам'яті. Найкраще було б, зрозуміла річ, зробити це на підставі актів, архівного матеріалу. І от виявляється, що або такий архівний матеріал загубився, або ж його так десь сховано, що до його смертній людині не добратися.

Ці моменти є такі:

1. Хто та з чийого наказу заарештував полк[овника] П. Болбачана? Хто дав той наказ, мені вяснити доси не вдалося до такої міри, щоб не було вже ніяких сумнівів. Що ж до першого питання, то, хоч я знаю, хто, вірніше, яка військова частина, заарештував Болбачана, але Ваші відомості в цій справі могли б ствердити мої інформації. За моїми відомостями заарештували Болбачана дорошенківці на чолі з полк(овником) Іваном Литвиненком. Чи не так?

2. Хто був головою і членами того суду, що судив П. Болбачана? Хто був прокурором? За моїми відомостями прокурором суду був Петро Певний. Що до голови суду, то, як кажуть, ним був галичанин Клим, нині покійний. Що до членів суду так прізвища їх мені невідомі. Чи не в стані Ви, пане Полковнику, пригадати собі їхні прізвища?

3. Хто, власне, яка військова частина, виконала вирок суду (кара на смерть)? За загальною думкою людей, які були при тому, вирок суду виконала комендантська сотня. Чи се так? І хто був її комендантом?

4. Вирок суду мав бути затверджений вищою військовою владою на військовому фронті. Отже, хто той вирок затвердив, перше, ніж його було виконано? Головний Інспектор армії, який — це було б нормально — повинен був би такий вирок затвердити, пан Кедровський відхрещється і каже, що він того вироку не затверджував. Може воно й так. Загал думає, що цей вирок затвердили Ви, пане полковнику, після того, як Кедровський відмовився його затвердити. З цієї думкою останніми часами мені доводиться зустрічатися чим раз частіше. Але чи це так? Хотілося б знати правду і при тому з першоджерела.

Висвітлення всіх вищезазначених питань і в справі Вашого процесу і в справі Болбачана, як вже казав, має величезну вагу для мене і то не тільки з персонального погляду, з погляду реабілітації моєї чести, але й з погляду громадського, в інтересах остаточного висвітлення цих справ перед українським національно-свідомим загалом.

При цьому останній мотив, громадський, має повну перевагу в моїй праці, спрямованій до виявлення правди. Тому дуже прошу Вас з повною отвертістю, абсолютно не рахуючися з тим чи Ваші відомости будуть мені до смаку чи ні, відповісти на поставлені мною вище запитання. Бо розходиться тут не о людську амбіцію, а о правду. Бо коли б я дійсно доконав всі ті злочини, які мені накінула УВО, я не побоявся б і прилюдно признати-ся в них, а не робив би так, як це роблять інші, пускаючи плітки і інсинуації, щоб відтягнути увагу громадянства від своєї особи, вельми і вельми при-четної до того чи іншого злочину з тих, про які мова мовиться у згаданій статті «Сурми».

Сподіваюся, що Ви не відмовите мені в моєму проханні. Коли б же, бува, в супереч моїм сподіванням Ви відмовили в уділенню відповідей на мої запитання, прошу Вас простою листівкою повідомити мене про це, щоб я даремно не чекав, не губив часу, готуючися до того громадського суду, який мусить відбутися і то за всяку ціну.

Одночасно прошу ласкаво вибачити за те, що зважився Вас потурбувати.

З правдивою пошаною Чеботарів

Моя адреса: Mykola Chebotariw Warszawa, Wielka 19, m. 12.

Джерело: Центральний державний історичний архів у м. Львові.
- Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 2371. - Арк. 1-4.

Додаток 11

Лист

полковника М. Чеботаріва до полковника А. Мельника
від 12 квітня 1933 р.

Варшава 12.04.33 р.

Вельмишановний пане полковнику!

Ваша відповідь на мій лист змусила мене багато передумати. Цілком розумію, що тяжкі переживання 1923-1928 рр.⁴ мусіли покласти на Ваше ество свій глибокий відбиток. Не менше зрозумілим є для мене, що наслідком тих переживань Ви відцуралися не тільки всякої участі в національній праці, але й замкнулися у вузьку сферу суто професійної праці лісовика-інженера. Розумію і співчуваю Вам від щирого серця.

Коли я перечитував Ваш лист, а робив я це не раз і не два, то кожного разу насувалися й на мене чорною хмарою тяжкі особисті рефлексії, наслідком пережитого минулого, критичного перегляду нашої визвольної боротьби, як рівно ж і своєї власної діяльності, своїх помилок та ілюзій. Повинні знати й Ви, пане товаришу, що з кінцем 1927 р. і я стаю на боці від широкого шляху політичної боротьби та від уенерівської „урядової” діяльності⁵... Мав і я твердий намір дотримати це своє нейтральне становище до кращих та світліших часів, коли наша визвольна справа знову стане актуальною в нас дома, на Великій Україні. Але й це моє бажання виявилось як ілюзії.

Ілюзії гинуть, а факти лишаються. Не пощастило мені дотримати обраного нейтрального становища. А зруйнувала його ота наклепна стаття „Сурми”. Волею-неволею змушений я, отже, знову стати ближче до того каламутного, навіть часом брудного джерела, що зветься нині українською „політикою”... Так само, якщо я вірно зрозумів Ваш лист, і Вас має вона вивести з Вашої нейтральності. Ваш лист я зрозумів так, що Ви згоджуєтесь перед громадським судом свої зізнання – відповіді на мої питання – у справах, порушених статтею „Сурми”... І за це моя Вам щира подяка. Значить я не помилився.

Отже перед формальним громадським судом ... Ну, а що робити, коли УВО від такого суду відмовиться, коли вона і далі як і перше (ось вже скоро рік), мовчатиме.

Це питання стоїть весь час переді мною, це питання ставлю я і Вам.

Для мене існує в таких обставинах тільки одна відповідь. Я змушений буду тоді опублікувати весь той матеріал, що я протягом багатьох років, особливо в останній час, назбирав у справах, порушених „Сурмою”, хоч би він і неповний і неостаточний був, передати його так би мовити на суд нашого громадянства.

Ясна річ, що в такому випадку – якщо Ви не знайдете можливим для себе відповісти на мої питання мені, Ваші, на мою думку, дуже цінні зізнання не знайдуть собі місця серед того мого матеріалу. Для висвітлення справи, наприклад, розстрілу полк. П.Болбочана, вони таким чином будуть пропащі.

Для того, щоб уникнути цього небажаного результату, є тільки дві можливості. Або відповісти на поставлені мною Вам у моєму попередньому листі питання. Або зробити так, як це зробив Н. Григорійв, коли я звернувся до нього у справі Болбочана з питаннями, аналогічні тим, з

якими я звернувся до Вас. Він відповів на мої питання своїми спогадами про справу розстрілу Болбочана у „Трудовій Україні” ч.ч. 9, 10, 11 та 12 за 1932 рік під заголовком “До справи розстрілу полк. Болбочана”, зазначивши при цьому на початку своєї першої статті, що відповідає на мої (М. Чеботаріва) питання у “Трудовій Україні”(хоч я його про це і не просив, згадав я про це лише для того, щоб Ви мали змогу перевірити мої слова про походження спогадів п. Н. Григорієва)⁶.

Для мене не грає ролі, який Ви з цих двох способів виберете, бо мною керує одним-одне бажання найповніше та найдокладніше висвітлити цю – за наших часів цілком ясну – справу так, щоб і громадянство наше дізналося правди, і щоб у баламутців нашої суспільної опінії відпала раз і назавжди охота морочити людям голову.

Коли б Ви спинилися на другому, скажімо, громадському способі відповіді на мої питання до Вас, тоді довелось би Вам відшукати такий український періодичний орган, де б їх видруковано було без жодних змін. Для п. Н. Григорієва це було дуже легко зробити, бо він до свого розпорядку мав споріднений його поглядам орган, орган української партії соціалістів-революціонерів. Вам це зробити безмірно тяжко, якщо й не зовсім неможливо. На жаль тут я не в стані дати Вам якусь добру пораду.

І це спонукає мене ще раз повторити моє питання:

Чи не знайшли б Ви для себе можливим – в разі ухилення УВО від громадського суду – все ж таки відповісти на мої питання мені і тим прислужитися висвітленню справи розстрілу полк. П. Болбочана, а одночасно й допомогти мені реабілітуватися від неправдивих і незаслужених обвинувачень УВО.

Дуже просив би Вас відповісти хоч парою слів на цей мій лист. Більше я турбувати Вас не буду, незалежно від того як випаде Ваша відповідь на цей мій лист.”

З правдивою пошаною Чеботарів (підпис).

Джерело: Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309 НТШ, оп. 1, спр. 2371, арк. 5-6.

Footnotes)

¹ Лист-звернення підписали: Отаман (ранг генерала – П.Б., Є.Ю.) 2(7) Запорізької Республіканської дивізії Осмоловський, його заступник

полковник Зельницький і шість командирів полків Запорізького корпусу – полковники Дяченко, Мальцев, Дубовий, Пирогів, Троцький, Цилюрик.

² На підписі стояла печатка: “Державний інспектор Запорожської групи М.Гавришко”

³Мається на увазі таємниче вбивство відомого полковника Армії УНР Юрія Отмарштайна в квітні 1922 року при виході останнього з табору інтернованих. Слідство, проведене польською прокуратурою, вбивцю не виявило. Полковники Роман Сушко і Микола Чеботарів один одному робили закиди щодо цього вбивства, але доказів не було.

У другому випадку йому ставили вину у розстрілі П. Болбочана.

⁴Тут М. Чеботарів мав на увазі слідство й заарештування польською поліцією в квітні 1924 р. Андрія Мельника й засудження його до 4-х років ув'язнення.

⁵ Після інтернування українського війська полк. Чеботарів як фахівець контррозвідки здійснював зв'язок з організаціями українських вояків і старшин, які проживали в інших державах, сприяв їх об'єднанню, запобігав проникненню в їх середовище провокаторів, агентів більшовиків. Зі створенням військовим міністром в 1926 р. Спеціального штабу М. Чеботарів очолював відділ розвідки і контррозвідки. Утаємничений характер його діяльності викликав підозру в окремих емігрантів української армії щодо нього самого. Задрісники намагалися його обмовити, відтіснити від державного центру УНР в еміграції. В 1928 р. на місце М. Чеботаріва був призначений генерал Всеволод Змієнко.

⁶ Григорій Никифор (1883-1953), громадський і політичний діяч, публіцист і педагог. Член Центральної Ради, активний діяч української партії соціалістів – революціонерів. За Центральної Ради був міністром освіти, в період Директорії керівник пресової служби Армії УНР. В еміграції видавав газету „Трудова Україна” (Орган ЦК УПСР). Як член партії есерів свої спогади про П. Болбочана написав з погляду керівництва Директорії, звинувачуючи останнього.

Додаток 12

Лист

полковника М. Чеботаріва до полковника А. Мельника
від 12 квітня 1933 р.

Варшава 12.04.33 р.

Вельмишановний пане полковнику!

Ваша відповідь на мій лист змусила мене багато передумати. Цілком розумію, що тяжкі переживання 1923-1928 рр.¹ мусіли покласти на Ваше єство свій глибокий відбиток. Не менше зрозумілим є для мене, що наслідком тих переживань Ви відцуралися не тільки всякої участі в національній праці, але й замкнулися у вузьку сферу суто професійної праці лісовика-інженера. Розумію і співчуваю Вам від щирого серця.

Коли я перечитував Ваш лист, а робив я це не раз і не два, то кожного разу насувалися й на мене чорною хмарою тяжкі особисті рефлексії, наслідком пережитого минулого, критичного перегляду нашої визвольної боротьби, як рівно ж і своєї власної діяльності, своїх помилок та ілюзій. Повинні знати й Ви, пане товаришу, що з кінцем 1927 р. і я стаю на боці від широкого шляху політичної боротьби та від унерівської „урядової” діяльності²... Мав і я твердий намір дотримати це своє нейтральне становище до крапчих та світліших часів, коли наша визвольна справа знову стане актуальною в нас дома, на Великій Україні. Але й це моє бажання виявилось як ілюзії.

Ілюзії гинуть, а факти лишаються. Не пощастило мені дотримати обраного нейтрального становища. А зруйнувала його ота наклепна стаття “Сурми”. Волею-неволею змушений я, отже, знову стати ближче до того каламутного, навіть часом брудного джерела, що зветься нині українською „політикою”... Так само, якщо я вірно зрозумів Ваш лист, і Вас має вона вивести з Вашої нейтральности. Ваш лист я зрозумів так, що Ви згоджуєтесь перед громадським судом свої зізнання – відповіді на мої питання – у справах, порушених статтею „Сурми”... І за це моя Вам щира подяка. Значить я не помилився.

Отже перед формальним громадським судом ... Ну, а що робити, коли УВО від такого суду відмовиться, коли вона і далі як і перше (ось вже скоро рік), мовчатиме.

Це питання стоїть весь час переді мною, це питання ставлю я і Вам.

Для мене існує в таких обставинах тільки одна відповідь. Я змушений буду тоді опублікувати весь той матеріал, що я протягом багатьох років, особливо в останній час, назбирав у справах, порушених „Сурмою”, хоч би він і неповний і неостаточний був, передати його так би мовити на суд нашого громадянства.

Ясна річ, що в такому випадку – якщо Ви не знайдете можливим для себе відповісти на мої питання мені, Ваші, на мою думку, дуже цінні зізнання не

знайдуть собі місця серед того мого матеріалу. Для висвітлення справи, наприклад, розстрілу полк. П. Болбочана, вони таким чином будуть пропащі.

Для того, щоб уникнути цього небажаного результату, є тільки дві можливості. Або відповісти на поставлені мною Вам у моєму попередньому листі питання. Або зробити так, як це зробив Н. Григорієв, коли я звернувся до нього у справі Болбочана з питаннями, аналогічними тим, з якими я звернувся до Вас. Він відповів на мої питання своїми спогадами про справу розстрілу Болбочана у „Трудовій Україні” ч.ч. 9, 10, 11 та 12 за 1932 рік під заголовком “До справи розстрілу полк. Болбочана”, зазначивши при цьому на початку своєї першої статті, що відповідає на мої (М. Чеботаріва) питання у “Трудовій Україні” (хоч я його про це і не просив, згадав я про це лише для того, щоб Ви мали змогу перевірити мої слова про походження спогадів п. Н. Григорієва)³.

Для мене не грає ролі, який Ви з цих двох способів виберете, бо мною керує одним-одне бажання найповніше та найдокладніше висвітлити цю – за наших часів цілком ясну – справу так, щоб і громадянство наше дізналося правди, і щоб у баламутців нашої суспільної opinii відпала раз і назавжди охота морочити людям голову.

Коли б Ви спинилися на другому, скажімо, громадському способі відповіді на мої питання до Вас, тоді довелось би Вам відшукати такий український періодичний орган, де б їх видруковано було без жодних змін. Для п. Н. Григорієва це було дуже легко зробити, бо він до свого розпорядку мав споріднений його поглядам орган, орган української партії соціалістів-революціонерів. Вам це зробити безмірно тяжко, якщо й не зовсім неможливо. На жаль тут я не в стані дати Вам якусь добру пораду.

І це спонукає мене ще раз повторити моє питання:

Чи не знайшли б Ви для себе можливим – в разі ухилення УВО від громадського суду – все ж таки відповісти на мої питання мені і тим прислужитися висвітленню справи розстрілу полк. П. Болбочана, а одночасно й допомогти мені реабілітуватися від неправдивих і незаслужених обвинувачень УВО.

Дуже просив би Вас відповісти хоч парою слів на цей мій лист. Більше я турбувати Вас не буду, незалежно від того як випаде Ваша відповідь на цей мій лист.”

З правдивою пошаною Чеботарів (підпис).

Джерело: Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309 НТШ, оп. 1, спр. 2371, арк. 5-6.

ЗМІСТ

Полковник Петро Болбочан у боротьбі за українську державність	3
1. Стереотип негативного політичного образу Петра Болбочана	4
2. Реалії політичної діяльності полковника П.Болбочана	12
3. Політична доля П.Болбочана: арешт, суд, страта	44
Джерела та література	60
Додаток 1. Розмова С.Петлюрипо прямому проводу з отаманом П. Болбочаном про перебіг військових подій 10 грудня 1918 року.....	66
Додаток 2. Доповідь П.Болбочана Отаманові Петлюрі від 10 січня 1919 р.	73
Додаток 3. Лист полковника П.Болбочана до С.Петлюри від 26 січня 1919 р.	76
Додаток 4. Лист полковника П.Болбочана Отаманові Петлюрі, членам Директорії, прем'єр-міністру, начальнику Генерального штабу, голові Національного Союзу, голові партії самостійників, командирю Осадного корпусу і копії – отаману Греківу, отаману Шаповалу, полковникам Республіканської дивізії, в часописи українські і російські від 10 лютого 1919 р.	81
Додаток 5. Рапорт військовому міністрові колишнього головнокомандувача віськами Лівобережної України П. Болбочана від 10 лютого 1919 р.	87
Додаток 6. Витяг з рапорту колишнього головнокомандувача віськами Лівобережної України від 5 березня 1919 року.	88
Додаток 7. Лист полковників Запорізької групи військ Дієвої армії УНР до державного інспектора М. Гавришка від 7 червня 1919 р.	98
Додаток 8. Лист державного інспектора М. Гавришка до командувача Запорізької групи військ Дієвої армії УНР отамана В. Сальського від 7 червня 1919 р.	99
Додаток 9. Лист державного інспектора Запорізької групивійськ Дієвої армії УНР М. Гавришка до Головного отамана С. Петлюри 7 червня 1919 р.	100
Додаток 10. Лист полковників Запорізької групи військ Дієвої армії УНР до Уряду УНР 15 червня 1919 р.	101
Додаток 11. Витяг з листа колишнього організатора і начальника контррозвідки при штабі Дійової Армії, згодом директора політичного департаменту міністерства внутрішніх справ, у 1920 р. начальника охорони Головного отамана Миколи Чеботаріва до колишнього начальника штабу Дійової Армії (березень – червень 1919 р.) Андрія Мельника від 9 березня 1933 року	105
Додаток 12. Лист полковника М. Чеботаріва до полковника А. Мельника від 12 квітня 1933 р.	109

НБ ПНУС

785207

Наукове вида́ння

П.П. Брицький, Є.П. Юрійчук

Жертва української революції: трагічна доля
полковника П.Болбочана

Редактор – Іван Фостій

Комп'ютерна верстка та дизайн – Віктор Рибак

Дизайн обкладинки – Дан Чевка

Здано до набору 9.01.2006 р. Підписано до друку 15.02.2006 р.
Формат 60x84/32. Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 7.0. Обл. вид. 6,35. Тираж 500 примірників.

Видавництво "Золоті литаври". Зам. № 289 від 15.02.2006 р.
м. Чернівці, вул. Головна, 237

Друк КП Видавництво "Золоті литаври"